

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет
Навчально-науковий інститут права

Лобко Н. В.

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Конспект лекцій

Суми
Сумський державний університет
2021

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет
Навчально-науковий інститут права

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Конспект лекцій
для студентів спеціальності
032 «Історія та археологія»
денної форми навчання

Затверджено
на засіданні кафедри історії
як конспект лекцій
із дисципліни «Спеціальні
історичні дисципліни».
Протокол № 1 від 27.08.2021.

Суми
Сумський державний університет
2021

Спеціальні історичні дисципліни : конспект лекцій /
укладач Н. В. Лобко. – Суми : Сумський державний університет,
2021. – 219 с.

Кафедра історії ННП

ЗМІСТ

С.

Вступ.....	4
Тема 1. Спеціальні історичні дисципліни в системі історичних наук.....	7
Тема 2. Сфрагістика.....	14
Тема 3. Нумізматика. Боністика.....	30
Тема 4. Геральдика.....	58
Тема 5. Фалеристика.....	75
Тема 6. Вексилологія.....	92
Тема 7. Генеалогія.....	106
Тема 8. Палеографія.....	124
Тема 9. Ономастика. Топоніміка.....	139
Тема 10. Картографія.....	153
Тема 11. Історична хронологія.....	166
Тема 12. Історична метрологія.....	182
Тема 13. Дипломатика.....	197
Словник термінів.....	212

ВСТУП

«Спеціальні історичні дисципліни» – нормативний курс, що узагальнює наукові знання з проблем виникнення, становлення та розвитку комплексу спеціальних історичних дисциплін в Україні та світі.

«Спеціальні історичні дисципліни» належать до обов'язкових навчальних дисциплін циклу загальної підготовки.

Фахові компетентності:

ФК 5. Здатність виявляти й опрацьовувати належним чином джерела інформації (бібліографії, документи, етнографічні матеріали, музейні експонати, археологічні артефакти тощо) для реалізації науково-дослідних проєктів.

ФК 6. Здатність використовувати різноманітні методи виявлення й опрацювання історичних та археологічних джерел, зокрема інструментарій спеціальних історичних дисциплін, новітні комп'ютерні технології для пошуку та оброблення історичних або пов'язаних із ними даних.

ФК 12. Здатність здійснювати відбір і прийняття на збереження артефактів і документів відповідно до нормативів.

ФК 13. Здатність додержуватися правил археографічної, архівної та музейної роботи, принципів експонування артефактів і підготовки тематико-експозиційного плану.

Програмні результати навчання:

ПРН 3. Уміти відтворювати наукову хронологію, періодизацію та характеристики основних етапів вітчизняної та всесвітньої історії.

ПРН 5. Знаходити та використовувати необхідний фактичний матеріал для конкретного історичного дослідження.

ПРН 8. Обґрунтовувати вибір і використовувати методики опрацювання речових джерел і текстів.

ПРН 11. Організувати практичне вирішення проблем історичної пам'яті та охорони матеріальної й нематеріальної культурної спадщини України.

Мета викладання дисципліни – дати студентам загальне уявлення про комплекс спеціальних історичних дисциплін, показати їх роль і місце в системі історичної науки.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є система спеціальних історичних дисциплін, закономірності й особливості їх розвитку, використання в історичних дослідженнях. Міждисциплінарні зв'язки: з історією України, всесвітньою історією, археологією, історіографією, теорією та методологією історії.

Після засвоєння матеріалу навчальної дисципліни студент повинен *знати*:

- роль спеціальних історичних дисциплін у процесі перетворення історичних знань на науку, у формуванні історичної науки, їх науково-теоретичного та практичного значення;

- предмет, об'єкт, структуру, мету та завдання кожної спеціальної історичної дисципліни;

- історію виникнення та розвитку різних спеціальних історичних дисциплін;

- класифікаційні характеристики та особливості конкретних історичних дисциплін;

- основні поняття різних спеціальних історичних дисциплін;

- методика дослідження спеціальних історичних дисциплін;

- наукові доробки видатних вчених із різних спеціальних історичних дисциплін.

Студент повинен *уміти*:

- застосовувати здобуті знання та практичні навички у процесі вивчення дисципліни під час опанування окремих галузей історичної науки;
- володіти методикою використання спеціальних історичних дисциплін у наукових дослідженнях;
- використовувати науково-методичний інструментарій спеціальних історичних дисциплін; знання під час роботи в архіві, археографічної діяльності, перекладу та наукового коментування документів;
- критично працювати з науковою літературою, писемними, картографічними, статистичними та іншими специфічними джерелами й матеріалами.

Бажаємо успіхів у навчанні!

Тема 1

Спеціальні історичні дисципліни в системі історичних наук

1. Предмет, структура і завдання курсу «Спеціальні історичні дисципліни».
2. Класифікація спеціальних історичних дисциплін.
3. Історія розвитку спеціальних історичних дисциплін.

1. Предмет, структура і завдання курсу «Спеціальні історичні дисципліни»

Спеціальні історичні дисципліни — джерелознавчі галузі знань, що вивчають окремі типи історичних джерел і розробляють теоретико-методологічні засади їх зовнішньої та внутрішньої критики.

Ці дисципліни традиційно називали допоміжними, оскільки вони надають історичному технічний арсенал засобів роботи з історичними джерелами. Втім, на сьогодні у багатьох з них чітко визначені власні об'єкт, предмет та методи дослідження, категоріальний апарат. Це дає змогу відійти від «допоміжного» статусу цих дисциплін і свідчить на користь того, що вони набули статусу самостійних дисциплін. У зв'язку з цим ці дисципліни сьогодні все частіше називають «спеціальними».

Визначальною рисою спеціальних історичних дисциплін є їх джерелознавча спрямованість. Окремі типи і види джерел стають об'єктами дослідження і вивчення цих дисциплін.

Предметом дослідження спеціальних історичних дисциплін є теоретичні питання, які розробляються цими дисциплінами, визначаються характером матеріалу джерела, який містить письмову інформацію (пергамент, папір, камінь,

метал), типом джерела (писемне джерело, печатка, монета, герб), видом джерела (акт, літературний пам'ятник).

Завданнями дисципліни є вивчення змісту, історії розвитку й сучасного стану спеціальних історичних дисциплін, а також функцій цих історичних дисциплін у пізнанні минулого.

Особливості методичних підходів кожної із історичних дисциплін обумовлені специфікою предмета їх дослідження, а ефективність прийомів залежить від рівня розроблення теоретичних питань будь-якої із дисциплін.

Отже, кожна з історичних дисциплін має свої прийоми вивчення і свій об'єкт дослідження. Але мета у них одна – допомогти дослідникові всебічно вивчити історичне джерело, дати максимум інформації про його походження.

Спеціальні історичні дисципліни дають матеріал для висновків у галузі соціально-економічної, політичної і культурної історії.

2. Класифікація спеціальних історичних дисциплін

Із розвитком історичних і джерелознавчих знань кількість спеціальних історичних дисциплін зростає. Це відбувається не лише завдяки відгалуженню нових дисциплін від старих. Зазвичай об'єктивною підставою для самовизначення окремої спеціальної джерелознавчої дисципліни є потреба, а також її спроможність вирішувати методологічні проблеми самостійно.

Єдиної класифікації спеціальних історичних дисциплін не існує. Деякі історики за основу групування дисциплін беруть типи і види джерел, котрі вивчають спеціальні дисципліни, інші — проблеми, які ними досліджуються, треті — функції, що їх виконують спеціальні дисципліни в межах джерелознавства, четверті — характер і особливості їхніх методичних прийомів.

Одним із «піонерів» структурування спеціальних історичних дисциплін був професор М. Варшавчик, який у рецензії на навчальний посібник «Специальные исторические дисциплины» висловився за виокремлення в їх структурі двох підгруп:

- дисципліни, які опрацьовують спеціальні методи історичного пізнання;
- дисципліни, які досліджують спеціальні комплекси історичних джерел.

За визначенням І. Войцехівської спеціальні історичні дисципліни є джерелознавчою галуззю знань, що вивчає окремі види історичних джерел та розробляє їх методи дослідження.

І. Войцехівська поділяє спеціальні історичні дисципліни на 2 групи :

1) дисципліни, які вивчають окремі види джерел: нумізматика, геральдика, сфрагістика (вивчає печатки та їх різновиди), боністика, вексилологія, геральдика, фалеристика та деякі інші;

2) дисципліни, що розробляють спеціальні методи роботи з джерелами, вивчають їх окремі риси та особливості, вивчають джерело незалежно від його видової належності: палеографія, хронологія. герменевтика, криптографія, метрологія, палеографія, текстологія, хронологія тощо.

Зазначимо, що поділ комплексу спеціальних історичних дисциплін як структурних одиниць джерелознавства на дві групи звичайно є умовним. Проте він дістав поширення в сучасній історичній науці та підтверджується дослідницькою практикою.

3. Історія розвитку спеціальних історичних дисциплін

Формування сучасного канону СІД стало результатом їх тривалого розвитку і пройшло низку характерних етапів.

Початок дипломатиці, палеографії та сфрагістиці поклав бенедиктинець Жан Мабільйон (1632–1707).

Приблизно в XVIII ст. відбувається становлення спеціальних історичних дисциплін як наук. Остаточне їх оформлення як наукових дисциплін і введення в обіг терміна «допоміжні історичні дисципліни» здійснив Теодор Зіккель (1826–1908). В українській історіографії цей етап справедливо названо «мабільйонівсько-зіккелевським укладом».

Становлення і розвиток спеціальних історичних дисциплін як наукових дисциплін було пов'язано з виявленням, публікацією та критикою історичних джерел. Ця робота сприяла накопиченню та осмисленню прийомів наукової критики джерел методами, характерними для палеографії, сфрагістики, метрології, хронології та ін. спеціальні історичні дисципліни.

Перші наукові спостереження в галузі спеціальних історичних дисциплін прослідковуються у творах XVIII ст. Але саме поняття про палеографію, метрологію, хронологію, сфрагістику, нумізматику як особливі історичні дисципліни отримало розвиток лише в XIX ст.

У I половині XIX ст. спеціальні історичні дисципліни розвивалися переважно як описові. На цьому етапі йшло виявлення та накопичення фактичного матеріалу, опрацювання його та узагальнення в наукових працях.

Практична необхідність наукового датування сприяла розробленню технічних прийомів хронології і появи хронологічних таблиць П. В. Хавського (1848).

До середини XIX ст. відносять початок видання спеціальних альбомів, знімків, печаток і спроба їх класифікації.

У тісному зв'язку з геральдикою у XVIII ст. – початку XX ст. перебував розвиток генеалогії, в якій фактично до XX ст. велика увага приділялася дворянським родословним. Ініціатором їх складання були дворяни.

Накопичення, науковий опис, спроби систематизації матеріалу, зроблені в I половині XIX ст., створили міцну основу для розвитку спеціальних історичних дисциплін у наступні часи. Звичайно, уявлення про кожну із них складалося не відразу. Наприклад, у питанні розвитку палеографії вважалося, що предметом цієї науки є вивчення давнього письма і його написів. Тому вивчали не лише старі рукописні тексти, а і тексти на твердих матеріалах: каменю, металі тощо. Лише з часом виділилися окремі напрямки науки:

- епіграфіка – (написи на каменю);
- сфрагістика – (написи на печатках);
- нумізматики – (написи на монетах).

З другої половини XIX ст. – початку XX ст. у наукових працях більш чітко проявилось намагання виділити кожну із спеціальних історичних дисциплін, визначити їх місця і предмет, намітити цілі, вдосконалити методичні прийоми.

З другої половини XIX ст. у багатьох вищих навчальних закладах було введено читання лекційних курсів з палеографії, нумізматики, метрології, сфрагістики і геральдики.

Але не дивлячись на певні успіхи, досягнуті в дореволюційний період у галузі спеціальних історичних дисциплін, все ще залишалось багато невирішених проблем. Так, все ще залишалися нечітко вираженими предмет і завдання

окремих спеціальних історичних дисциплін. Розроблення теоретичних питань відзначалося нерівномірністю, випадковістю, хронологічною обмеженістю. Наприклад, палеографія вивчала пам'ятки в основному написані уставом і півуставом. А ділові папери, зокрема приватні акти написані скорописом досліджувалися недостатньо. Нерівномірно розвивалися окремі розділи нумізматики, зокрема недооцінювалася роль монетних скарбів як комплексного нумізматичного джерела. Метрологія обмежувалася переважно вивченням давньоруських мір, сфрагістика більше уваги приділяла печаткам XVI – XVII ст., а не більш древнім.

Заповнення білих плям, уточнення низки положень стало справою розвитку спеціальних історичних дисциплін у наступний період.

Розширилася база спеціальних історичних дисциплін завдяки подальшій публікації факсимільного відтворення цілої низки рукописних текстів, залучення до вивчення печаток, монет, берестяних грамот, знайдених у процесі археологічних розкопок.

У вузах було налагоджено викладання спеціальних історичних дисциплін, розроблення й публікація нових курсів і навчальних посібників.

У 1950–1960-х роках розпочалася нова хвиля розвитку спеціальних історичних дисциплін, що супроводжувалася формуванням більш ґрунтовної теоретичної бази спеціальних історичних дисциплін та їх класифікацією.

Упродовж XX ст. у світовій історіографії задекларовано низку цікавих тез щодо статусу СІД, і однозначного їх визначення досі не вироблено. Наприклад, у польській історичній науці вони були й залишаються допоміжними.

У радянській історичній науці панував термін допоміжні. Ситуація стала змінюватися в наступні десятиліття, коли в 1977–1978 рр. один із провідних джерелознавців Лев Черепнін почав вживати подвійну назву. Від 1980 р. термін «спеціальні історичні дисципліни» починають використовувати дедалі частіше і сміливіше, хоча назва «допоміжні історичні дисципліни» ще залишається у вжитку, залежно від традиції застосування.

На базі традиційних історичних дисциплін з'явилися нові. Так, із палеографії виділилася кодикологія – спеціальна історична дисципліна, пов'язана з вивченням рукописних книг; берестологія.

Розширилися хронологічні рамки спеціальних історичних дисциплін. Намітилися шляхи використання традиційних і розробки нових методик у роботі із сучасними джерелами.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Замлинський В. О., Дмитрієнко М. Ф., Балабушевич Т. А. Спеціальні історичні дисципліни : навч. посібник. Київ, 1992. 324 с.
2. Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни. Луцьк, 2015. 424 с.
3. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни: короткий курс. Київ, 1963.
4. Горохівський П. І. Спеціальні історичні дисципліни : курс лекцій : навчальний посібник для студентів денної форми навчання. Умань, 2011.
5. Спеціальні історичні дисципліни: довідник : навч. посіб. Київ, 2008.

Додаткова література

6. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. Короткий курс. Київ, 1963.
7. Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. Київ, 1988.
8. Леонтьева Т. А., Шорин П. А., Кобрин В. Б. Вспомогательные исторические дисциплины. Москва, 2000.
9. Специальные исторические дисциплины. Киев, 1992.
10. Стан і перспективи розвитку спеціальних історичних дисциплін. *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми*. В. Кметь., Н. Турмис, Р. Шуст; за ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2004. С. 229–259.
11. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. Київ, 2002. 345 с.
12. Шпак С. Диференціаційно-інтеграційні процеси у спеціальних історичних дисциплінах у доробку Ореста Мацюка. *Мандрівець*. 2008. № 1. С. 39–45.
13. Szymański J. Nauki pomocnicze historii. Warszawa, 2001.

Тема 2

Сфрагістика

1. Сфрагістика як спеціальна історична дисципліна.
2. Виникнення та розвиток сфрагістики як наукової дисципліни.
3. Печатка як історичне джерело.
4. Класифікація печаток.
5. Сфрагістичний аналіз. Основні прийоми й методи вивчення печаток.

1. Сфрагістика як спеціальна історична дисципліна

Сфрагістика – це спеціальна історична дисципліна, яка займається вивченням форми, зображень, написів, класифікацією печаток, пломб та інших сфрагістичних пам'яток із метою встановлення ймовірності, датування і авторства писаних джерел, дослідження окремих сторін матеріальної культури, мистецтва та історії суспільства.

Термін походить від грецького «сфрагіс» – печатка. Іноді науку називають сигілографією (від латинського слова «сигілюм»), що також означає «печатка»).

Термін «сфрагістика» вживається у кількох значеннях:

- так називається спеціальна історична дисципліна;
- сфрагістика також позначає сукупність сфрагістичних матеріалів.

Наприклад, вживаються словосполучення «сфрагістика Галицько-Волинського князівства», «запорізька сфрагістика», «цехова сфрагістика».

Об'єкт вивчення – печатки, пломби, циліндри, булли, скарабеї, керамічні та гончарні клейма.

Предмет сфрагістики – знаки засвідчення дійсності документів, належності речей певним власникам тощо в їх історичному розвитку.

Печатки є важливою частиною актового джерелознавства.

Пам'ятки сфрагістики можуть дати чіткі відомості про певні сторони діяльності державних інститутів:

- у малюнках печаток знаходять відображення різні події минулого;
- за допомогою печаток визначається авторство документів;

– вирізані з великою майстерністю талановитими майстрами, вони нерідко є пам'ятками мистецтва.

Сфрагістика тісно пов'язана з низкою інших історичних дисциплін – геральдикой, епіграфікою, нумізматикою, генеалогією, дипломатикою, мистецтвознавством.

Знання зі сфрагістики потрібні дослідникам, працівникам архівів, музейним працівникам, краєзнавцям, вчителям історії.

2. Виникнення та розвиток сфрагістики як наукової дисципліни

Першим дослідником сфрагістики вважається канонік Конрад з Муре, який у 1275 р. сформулював правила укладання документів. Виходячи із сучасної йому практики, він викладає основи сфрагістики: форму і колір печаток, матеріал відтисків, способи їх прикладання, напечатні зображення та написи, правове значення печаток тощо.

У 1681 р. Ж. Мабільйон, автор класичної праці з дипломатики, особливу увагу приділив печаткам як невід'ємному атрибуту актового матеріалу.

Однак початок сфрагістики як самостійної наукової дисципліни поклав не він, а Михайло Гейнецький у 1709 р., якому і належить перша наукова праця про печатки.

У XVIII столітті Й. Гейман запровадив термін «сфрагістика».

Нині сфрагістичні дослідження в Європі координує Міжнародний сфрагістичний комітет. Одним із результатів роботи комітету є Міжнародний сфрагістичний словник (1990), в якому представлені ключові поняття сфрагістики на 13 мовах.

Українська сфрагістика

В Україні вивчення печаток пов'язують з університетськими викладачами Г. Уліхом (Львів, 1785) та

К. Пауловичем (Харків, 1828), які одні з перших впровадили вивчення печаток у навчальний курс.

Одним із перших українських дослідників, який науково опрацював сфрагістичні пам'ятки, був митрополит Київський Євгеній (Болховітінов, 1818). На ниві української сфрагістики працювали О. Лазаревський, А. Скальковський, М. Грушевський, К. Болсуновський, І. Крип'якевич, Б. Барвінський, Т. Кибальчич, М. Слабченко, М. Петров, Д. Яворницький, В. Гавриленко, О. Маркевич, А. Бабенко та ін. Цікаві матеріали нагромадили й опублікували в контексті вивчення писемних, речових пам'яток музеї, архіви, археографічні комісії.

Значний внесок у вивчення військових, гетьманських, судових, а також печаток української козацької старшини та міст Глухова, Конотопа зробив історик О. Лазаревський. Всебічне дослідження козацьких печаток XVI-XVIII ст. провів І. Крип'якевич. Опис біля 130 печаток української козацької старшини зробили В. Лукомський і В. Модзалевський. Розвиткові вітчизняної сфрагістики сприяли публікації О. Орешникова.

До середини 30-х років XX ст. праці вітчизняних дослідників носили переважно прикладний характер, основну увагу приділяли публікації зображень печаток. У довоєнні роки вийшли книги й статті, в яких розглядалися ранні сфрагістичні знаки.

В 50-ті рр. дослідники розробляли проблеми теорії, піднімали питання про предмет сфрагістики як науки, конкретизували її завдання.

Характерною рисою праць із сфрагістики, які вийшли в останні десятиліття XX ст., є поглиблене вивчення великих комплексів пам'яток і вдосконалення методики їх вивчення.

Українські сфрагістичні дослідження нині концентруються в інституціях Національної академії наук України (Інститут історії України НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України), у Львівському національному університеті, Національному університеті імені Тараса Шевченка, у Чернігівському історичному музеї, приватному музеї родини Шереметєвих у Києві. Від 2011 р. у Києві виходить часопис «Сфрагістичний щорічник», на шпальтах якого друкуються матеріали сфрагістичних конференцій, започаткованих у Києві з 2010 року.

Сфрагістичний матеріал нині зберігається в різному фізичному стані в українських архівах, бібліотеках, музеях, приватних збірках. У музейних фондах печатки здебільшого перебувають у нумізматичних колекціях, у загальних зібраннях, а відтак вони є мало вивченими та недостатньо інвентаризованими. Тому їх дослідження, внаслідок розпорошеності, на сьогодні ускладнене. Значна їх частина потребує реставрації, покращання умов зберігання. А тому першочерговим завданням української сфрагістики є інвентаризація та каталогізація сфрагістичних пам'яток, які зберігають в Україні. Паралельно необхідно проводити подібну роботу і в закордонних наукових інституціях, де зберігається сфрагістичний матеріал у хронологічних межах від середньовіччя до ХХ ст. включно.

Нагальною потребою є виконання копій печаток, зокрема з метою їх використання під час практичних занять із СІД.

3. Печатка як історичне джерело

Печатками прийнято називати *штампи*, вирізані на твердому матеріалі (камені, кістці, металі тощо), *матриці*, а також їх *відбитки* на золоті, сріблі, свинці, олові, воскові, сургучі, папері.

Цікава етимологія слова «печатка»: «Печать – від пеку, тобто знаряддя для випалювання знака». Воно походить від старослов'янського «пеку» – знаряддя для випалювання тавра на худобі, що свідчить про його давнє походження.

Сучасне тлумачення цього слова таке: це металевий або гумовий предмет із вирізьбленими знаками для відтисків на сургучу, воску або фарбою на документах.

Перші відомості про печатки сягають 3 тис. до н. е. (печаткові матриці з Ассирії). У Вавилоні, Єгипті, Месопотамії печатки мали форму циліндрів, глиняних плит, гем-перстнів. Вони були виготовлені з каменю та мали циліндричну форму. Їх повертали, щоб зробити відтиск на глині та залишити відмітку. Такими печатками гончарі ставили клеймо на своїх виробах, а купці – на товарах. Вони відігравали роль знаків, які забезпечували непорушність речей. Звичай їх вживання від східних народів запозичили римляни і греки. Римляни використовували звичайно печатки-перстні.

У Стародавній Греції та Стародавньому Римі печатки гарантували автентичність, посвідчували ймовірність написаного (листи, тестаменти, рахунки, розписки). Проте виконували цю роль як другорядний елемент, оскільки найважливішою ознакою легітимності написаного був підпис.

Давньоримські печатки не підтверджували підпис особи, а слугували лише захистом від підробок та чужих очей. Згорнутий

у трубку документ скріплювався воском, на який клалась печатка. Отже, прочитати документ можна було лише зламавши її. Самі печатки виготовляли з м'якого каменю та слонової кістки.

Період середньовіччя був періодом небувалого значення печатки як критерію вірогідності документа.

Важливість печатки в діловодстві зумовила створення правил використання печаток та способів супроводження ними документів.

У середньовіччі печатка була ознакою високого соціального статусу, виконувала роль пропаганди політичної програми монархів, князів, шляхти. Печатки також мали церкви, монастирі, церковні ієрархи, духовенство, органи міського самоврядування, суди, цехи, селяни, братства, міщани.

На печатках зображувалися образи власників (тип печаток портретний), їхні герби, святі патрони, елементи, пов'язані з характерною діяльністю власника.

Сфрагістичний образ доповнювався довкілним (або ж у кілька рядків) написом (легендою, епіграфом). Зазвичай епіграф свідчив про ім'я власника печатки, його статус, географічну ознаку.

У Німеччині XI століття право на особисту печатку та затвердження документів вважалося особливим привілеєм, а позбавлення печатки – формою покарання.

Печатки виготовлялися з воску або металу (імператори та королі зазвичай були власниками золотих та срібних печаток, менш визначні люди користувалися печатками з міді, свинцю та олова). Як правило, печатки лицарів та баронів прикрашало зображення вершника, предметів мисливства, зірок, драконів чи орлів, жіночі печатки – лілія. Відрізнялися й форми печаток:

круглі для світських осіб, овальні – для духівництва та жінок. Зустрічалися також і незвичні печатки (але таких було небагато), наприклад, у формі серця та груші.

У XVII столітті в Англії виробилися особливі правила щодо кольорів печаток: зелений сургуч використовували на документах про дарування прав, жовтий – для не надто важливих паперів, а білий віск – для зовсім незначних. Зазвичай у містах використовували жовтий віск або сургуч, а право користуватися червоною печаткою можна було отримати за гроші. До цих правил відносилися досить серйозно, жовта печатка на важливій угоді сприймалася як зневажливе ставлення до іншої сторони. Існувала й синя печатка, але лише в одному екземплярі: право нею користуватися отримав від імператора стоматолог Карла V. Розміри печаток варіювалися: найменша мала діаметр 1 см, а найбільша – 26.

Важливість печатки у діловодстві зумовлювали спроби виготовлення й використання фальшивих печаток.

На території сучасної України найдавніші печатки виявлені в Криму. Це античні печатки та візантійські молівдовули.

Перші писемні згадки про сфрагістичні пам'ятки Київської Русі знаходимо в «Повісті временних літ». До нас дійшли печатки Святослава Ігоревича, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Мстислава Володимировича.

Із 2-ї пол. XIV ст. із запровадженням у містах магдебурзького права поширилася міська печатка. Одним із перших міську печатку набув Львів.

Велику джерельну цінність мають печатки Війська Запорозького, гетьманського управління, козацької старшини,

військових територіальних об'єднань – полків, сотень. Найдавнішою з козацьких печаток, що дійшла до нас, є печатка гетьмана Григорія Лободи на Універсалі 1595 р.

Значного поширення печатки набули у наступні історичні періоди. Зростає кількість пам'яток, розширюються коло інституцій та осіб, які використовували сфрагіси.

4. Класифікація печаток

В основі класифікації печаток лежить їх поділ на матриці й відбитки.

Матриці печаток – це їх малюнки, вирізані на твердому матеріалі: металі, камені, кістці, а в пізніші часи – на каучуку.

За своїм характером матрицю можна порівняти з кліше, що в наш час застосовується в друкарнях. Щоб відбиток матриці був у нормальному вигляді, зображення на матриці вигравіруване завжди у зворотному порядку. Відбиток утворюється на металі, воску, папері в результаті натиску матриці на цей матеріал.

Основним предметом вивчення сфрагістики є печатки-відбитки.

Вони класифікуються:

1. За способом прикріплення печатки до документа.
2. За матеріалом, на якому зроблено відбиток.

За способом прикріплення печатки поділяються на 2 типи:

– *привісні або висячі (вислі)* – привішувалися до документа;

– *прикладні* – прикладалися до документа.

Найдавнішою формою були привісні печатки. На документі, написаному на пергаменті або папері, в його нижній частині, під текстом, робився невеликий отвір, через який

протягувався тонкий шматочок пергаменту або шкіри, шовковий або лляний шнур різного кольору. Кінці шнура скріплювалися печаткою. Такі печатки, підвішені до документів, і називали привісними. Привісні печатки були здебільшого металеві та мали двобічне зображення.

Лише з XV ст. з'являються прикладні печатки, які ставились на папері майже так само, як і тепер.

За матеріалами, які застосовувалися для того, щоб дістати відбиток, печатки поділяються на: металеві, воскові, восково-мастичні, сургучні, фарбові, копчені. Для того щоб дістати відбиток із металу, використовували золото, срібло, свинець, олово і бронзу.

Металеві печатки завжди були привісні.

Найбільш поширеними з металевих печаток були свинцеві.

Свинцеві печатки зазвичай називають **буллами**, за назвою свинцевих кульок, через які протягувався шнурок і на яких потім ставилася печатка.

Крім металевих були ще печатки з чистого білого і жовтого воску, або воску змішаного з фарбою. Але оскільки віск не дуже міцний матеріал, для збереження печаток від швидкого руйнування почали готувати спеціальну воскову мастику. Віск змішували з фарбою, крейдою або борошном, іноді додавали смолу. Від цього печатка ставала міцнішою.

Печатки, зроблені з такої маси називають восково-мастичними. Фарбу для таких печаток брали жовту, чорну, темно-коричневу, а з XV ст. – в основному червоного кольору. Саме тому восково-мастичні печатки мали червоний або блідо-червоний колір.

Іноді для одержання відбитку печатки використовували смолу, яка мала назву дьогтю.

З кінця XVII ст. почали застосовувати *сургучні* печатки (але остаточно – з початку XVIII ст.).

Прикладні печатки для більш тривалого збереження іноді прикривали папірцем або тонким пергаментом і такі печатки називались печатками **під «кустодією»**.

У Росії та Польщі ставили ще вжимну печатку. Її ставили без використання будь-якої м'якої маси або фарби, відтискуючи матрицю на папері.

На документах XVIII – початку XIX ст. зустрічалися ще і так звані «копчені» печатки. Матеріалом для відбитків таких печаток була сажа.

Печатка-матриця була двох основних видів.

Перший вид матриць призначався для привісних печаток, які мають зображення з обох боків. Щоб надати печатці двобічного зображення одним тисненням, матриця мала форму щипців. Вони носили назву **буллотірії**. На обох кінцях щипців, у тому місці де вони щільно прилягають один до одного, вирізьблювали відповідний напис або зображення. Коли м'яка маса (свинець, віск) затискувалася тими щипцями, то на обох її боках залишався відбиток зображення, вирізьбленого на кінцях щипців.

Щоб поставити свинцеву печатку застосовувалися спеціальні кульки з отворами для шнура.

Для того щоб поставити золоту або срібну привісну печатку, брали звичайно дві тоненькі золоті або срібні пластинки, з'єднані між собою коротенькою вузькою смужкою. Між цими

пластинками прокладався шнур, а потім пластинки разом зі шнуром затискувалися щипцями матриці.

Другий вид матриці – металевий або кам'яний круглий диск, іноді овал або чотирикутник (бували і квадрати, трикутники, шестикутники).

На площині цього диску вирізьблювали (у зворотному напрямку) відповідне зображення і напис. Коли таку матрицю прикладали до м'якої маси, наприклад, до воску, або вкритою попередньо фарбою до паперу чи пергаменту, одержували відбиток.

Різновидністю цієї форми матриці була матриця-перстень. У металеву оправу перстня вставляли камінець, на якому вирізьблювали яке-небудь зображення або напис. Таким перстнем можна було робити відбитки як прикладною печаткою.

На печатках є легенда – емблеми, різні символи, крім цього на них були різні надписи у вигляді настанов, правил, позначення титулів тощо.

Зображення на князівських печатках були дуже різноманітні: хрести, птахи, риби, тварини, трави, а найчастіше – люди, коні.

Дуже поширені були так звані «гемні зображення» на печатках. Гемі мають звичайно зображення – людської фігури, голови звіра тощо.

Ще зустрічається анонімний тип печаток (до XIII ст.). Це такі печатки, на яких було певне зображення, але не було підпису, що вказував би на титул та ім'я власника печатки. На таких печатках звичайно були зображення святого з тим ім'ям, яке носив князь.

Щоб визначити власника печатки, потрібно знати християнське ім'я князя, бо вони мали 2 імені: офіційне та християнське. Джерела доносять лише офіційне ім'я.

З другої половини XIV ст. зникає анонімність печатки. З'являється поряд із зображенням святих напис, що свідчить про власника печатки.

У кожній державі були спеціальні державні печатки, що поділялися на види і мали чітке визначення.

Печатки цехів – зображення, які відображали професію робітників і характер виробництва кожного цеху (ножиці та бритва, гончарний виріб тощо). На печатках іконописного цеху – голова вола.

Окремо стоять печатки Запоріжжя, гетьманського управління, місцевої старшинської адміністрації. Ці знаки ставили на різних предметах, що належали їм, зокрема й на предметах, що йшли на продаж. Так само робили й ремісники.

5. Сфрагістичний аналіз. Основні прийоми й методи вивчення печаток

Традиційно процес джерелознавчого дослідження сфрагістичного матеріалу поділяється на три етапи:

1) пошук, виявлення та підготовка до вивчення сфрагістичних пам'яток;

2) тлумачення легенд, з'ясування зображень, хронологічне визначення і виявлення осіб, які використовували печатку, встановлення достовірності джерела;

3) класифікація сфрагістичних пам'яток та використання їх в історичних дослідженнях (зазначимо, що цей процес

залежить від завдань і мети, що їх ставить перед собою дослідник).

На першому етапі дослідник повинен якомога повніше відібрати сфрагістичний матеріал, здійснити його реставрацію та реконструкцію, відновити попередній вигляд, сфотографувати.

На другому етапі – прочитати написи, встановити належність печатки, дату її виготовлення, з'ясувати автентичність як печатки, так і документа.

На третьому етапі дослідник робить необхідні висновки, здійснює класифікацію пам'яток і використовує дані аналізу в дослідженнях.

Працюючи зі сфрагістичними джерелами, дослідник може користуватися такими методами: сфрагістичної аналогії — зіставлення печаток з однорідними сфрагістичними зображеннями і матеріалами, дослідженими раніше; порівняльно-історичний метод, суть якого полягає у порівнянні сфрагістичних пам'яток із даними історії, мистецтва та мовознавства; статистичний, який полягає у виявленні, групуванні і встановленні всієї суми фактів, що мають відношення до обраної теми дослідження, і картографічний.

Поряд з історико-джерелознавчими методами дослідники використовують також методи природничих наук: хімічний, спектрального аналізу, фізичний.

Підроблені печатки бувають більші або менші за діаметром, ніж справжні. Іноді печатки підвішені на шнурах не того кольору і не з того матеріалу, як справжні, і не відповідають певному часу. Іноді печатки загорнуті в паперові кустодії не тієї форми, ніж справжні, або колір воскових печаток не відповідає справжньому кольору. Особливо часто встановлюється підробка

печаток на основі зображень, що на них є, оскільки фальсифікатор здебільшого давав зображення, що відрізнялося від форм зображень на тогочасних печатках. Текст легенди, тобто напису на печатці, форма літер цієї легенди також є характерними ознаками, за якими можна визначати справжність або підробленість печатки.

У другій половині XVIII–XIX ст. знаходимо багато печаток на конвертах і обкладинках листів. Якщо листи написано нерозбірливо або втрачено підпис на документах, вкладених у конверт, печатки можуть бути первинним розпізнавальним знаком.

Отже, місце сфрагістики у структурі джерелознавства визначається тим, що вона вивчає широке, специфічне коло питань. Як продукт певної історичної епохи, певного суспільного устрою сфрагістичні пам'ятки відбивають характерні риси свого часу. Оскільки печатки завжди були необхідним атрибутом влади, в їхніх зображеннях та написах зосереджений великий потенціал історичної інформації про діяльність державних і правових інституцій, систему адміністративного управління, церковну ієрархію тощо.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Замлинський В. О., Дмитрієнко М. Ф., Балабушевич Т. А. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник Київ, 1992. 324 с.
2. Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни. Луцьк. 2015. 424 с.
3. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни : короткий курс. Київ. 1963.

4. Горохівський П. І. Спеціальні історичні дисципліни : курс лекцій : навчальний посібник для студентів денної форми навчання. Умань. 2011.

5. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. Київ, 2008.

Додаткова література

6. Гавриленко В. О. Шлях до сфрагістики / Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України; Українське геральдичне товариство; Інститут спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих. Київ. Львів. 2014. 328 с. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Havrylenko_V_O/Shliakh_do_sfrahistyky.pdf.

7. Гавриленко В. О. Українська сфрагістика : питання предмета та історіографії. Київ: 1977. 167 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0000973>.

8. Гай-Нижник П. П. З історії створення державного герба та печатки української держави Павла Скоропадського. *Архіви України*. 2001. № 6. С. 104–108.

9. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. «ЗНТШ» (Львів). 1991. Т. 222.

10. Однороженко О. А. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кін. XVI–XVIII ст.). Харків, 2003.

11. Перкун В. «І печаткою стверджую». З історії печаток католицької церкви на Правобережній Україні (кін. XVIII–XX ст.). Київ. 2002.

12. Перкун В. Церковна сфрагістика Правобережної України (1793–1917 рр.): автореферат дис. ... канд. істор. наук. Київ. 2002.

13. Перкун В. Українські сфрагістичні студії 1991–2008 рр.: Стан та перспективи досліджень. *Український історичний журнал*. 2010. № 1.

14. Ситий І. Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського : каталог. Львів – Чернігів. 1995.

15. Ситий І. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.): За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського : автореферат дис. ... канд. істор. наук. Київ. 2002.

16. Скочиляс І. Парафіяльна сфрагістика Перемиської єпархії кінця XVIII–початку XX ст. : автореферат дис. ... канд. істор. наук. Київ. 2004.

17. Українська сфрагістика : анотований бібліографічний покажчик / укл. В. О. Гавриленко. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. 1–6. Київ, 1991. 86 с.

18. Ілюстрований бібліографічний покажчик з української сфрагістики. Київ, 2015.

Тема 3

Нумізматики. Боністика

1. Нумізматики та боністики як спеціальні історичні дисципліни.

2. Виникнення й становлення нумізматики та боністики як спеціальних історичних дисциплін.

3. Виникнення монет і грошового обігу.

4. Періодизація грошового обігу України.

5. Паперові грошові знаки, бони як історичне джерело.

1. Нумізматики та боністики як спеціальні історичні дисципліни

Тривалий час грошовий рахунок був об'єктом вивчення метрології, оскільки поява монет пов'язана з ваговими

характеристиками термінологією різних часів. Особливо це стосується золота і срібла. А саме: гривня, гривенка, талант, унція тощо, походили від вагових одиниць.

Згодом з'являються паперові гроші, які виконують відповідні функції в суспільстві, а потім також стають історичним джерелом, яке вивчає допоміжна історична наука – боністика.

НумізMATика – наука про монети, що вивчає історію грошового обігу по його матеріальних залишках.

Об'єкт нумізматикИ – монети, написи на них і грошові знаки.

Предмет нумізматикИ – грошові системи старовини і їх еволюцію в процесі історичного розвитку. НумізматикУ також цікавлять історія техніки монетної справи, розвиток медальєрного мистецтва та інші питання, пов'язані зі специфічним виглядом історичних джерел монетами, медалями, жетонами.

Основними завданнями нумізматикИ є:

- вивчення історії монетної справи, грошово-вагових систем і грошового обігу;
- всебічне джерелознавче дослідження монети і пов'язаних із нею відомостей інших джерел;
- реєстрація монет і монетних знахідок;
- комплексне дослідження сукупностей монет і монетних знахідок;
- розроблення методів дослідження монет і монетних знахідок;

– дослідження грошового обігу на основі нумізматичних та писемних джерел, конкретного прояву товарно-грошових відносин;

– вивчення техніки та умов виготовлення монет і монетних знаків.

Назва дисципліни походить від слова «номізма» – монета.

Саме слово «монета» має латинське походження від назви храму богині Юнони-Монети, в якому містився найдавніший у Стародавньому Римі монетний двір.

Монета — це злиток металу, вагу і пробу якого засвідчила печаткою держава.

Боністика та нумізматика дають важливий матеріал для розв'язання проблем історії, археології, політичної економії, мистецтвознавства, мовознавства та інших наук. Проблеми історії економіки та торгівлі неможливо вирішити без спеціального аналізу нумізматичних даних.

Монети ілюструють наші знання про минуле. Вони доповнюють записи древніх письменників, дані археологічних розкопок. Деякі монети є шедеврами образотворчого мистецтва.

Монета під час всебічного дослідження може:

- а) служити датувальним матеріалом;
- б) її вага і номінал повідомляють метрологічні відомості;
- в) матеріал, з якого вона виготовлена, і техніка карбування свідчать про рівень розвитку продуктивних сил суспільства;
- г) легенда на монеті несе відомості з палеографії, лінгвістики, має певне історичне значення;
- г) зображення на монетах служать джерелом для етнографів, археологів, мистецтвознавців;

д) деякі явища (псування монет, зміна типу, перечеканка і надчеканки) свідчать про грошові реформи, політичний і економічний лад.

Провідне значення у вивченні грошового обігу мають монетні скарби, що є в цей час основним об'єктом нумізматичного дослідження.

Монетним скарбом називається будь-який комплекс монет від декількох примірників до десятків тисяч, заритий у землю умисно з метою збереження або що випадково потрапив у неї.

Етапи дослідження скарбу

1. Датування. Більшістю дослідників прийнято датування скарбу молодшою монетою з урахуванням того, що між роком її карбування і часом закриття скарбу завжди лежить відомий проміжок часу, такий, що дорівнює часу шляху монети від місця її виробництва до місця скарбу.

2. Наступним етапом дослідження скарбу є вивчення його складу. Монетні скарби за своїм складом діляться на скарби короткого і тривалого накопичення. Для нумізматики особливо важливі скарби короткого накопичення, що є «моментальними знімками» з грошового обігу.

3. Важливою частиною нумізматичного дослідження є картографування знахідок монетних скарбів і одиничних монет. Завдяки йому виявляються певні ареали тих або інших монет у різні історичні періоди.

Під час вирішення своїх сучасних завдань нумізматики спирається на два типи нумізматичних джерел: основні та допоміжні.

До основних нумізматичних джерел належать: окремі монети (включаючи зливки, монетні знаки; монетні знахідки; матеріали та інструменти монетного виробництва; вагові гирьки (для зважування окремих груп монет). До цієї групи джерел належать також і монетні штемпелі, колекції яких зберігаються в музейних збірках Відня, Берліна, Дрездена, Санкт-Петербурга.

До допоміжних нумізматичних джерел належать: примітивні гроші, товаро-гроші; медалі, жетони, знаки; печатки; писемні джерела; паперові грошові знаки.

Дослідження техніки виготовлення монет істотно допомагає у їх визначенні та є одним із завдань сучасної нумізматики.

Нумізматика, як будь-яка наука, виробила свою термінологію:

аверс – лицьова сторона монети (звичайно має зображення герба або портрета правителя держави, що карбував монету);

реверс – оборотна сторона монети;

гурт – оброблений край (ребро) монети (розрізняється гурт гладкий, мальований і з написами; гурт утрудняє підробку монети);

монетне поле – поверхня лицьової або оборотної сторони монети, де є написи чи зображення;

легенда – напис на монеті;

номінал – позначена вартість монети;

форма – зовнішній вигляд і величина;

лігатура – загальна кількість металу, домішка недорогоцінного металу в срібних, золотих і платинових монетах, виражена в процентному відношенні до загальної ваги монети;

монетний прибуток – різниця між номіналом монети і вартістю її виготовлення (включаючи вартість металу, з якого вона зроблена; монетний прибуток – належить державі, що випускає монету);

проба – вміст дорогоцінного металу,

монетна стопа – співвідношення між вагою металу в монеті і певною вагою того самого металу як товару (залежить від номіналу монети і вартості дорогоцінних металів як товару); (визначення кількості монет, викарбуваних із певної кількості металу);

псування монети – зменшення кількості металу в монеті (або збільшення лігатури) під час збереження номіналу;

монетний тип – сукупність зовнішніх даних монети.

Систематизація нумізматичних джерел

Для найважливіших нумізматичних джерел – окремих монет і монетних знахідок – існують свої принципи систематизації. Закладені наприкінці XVIII ст. Й. Еккелем основи систематизації для окремих монет за історико-географічним принципом з часом удосконалювалися й коригувалися, однак принцип систематизації Й. Еккеля визнається абсолютною більшістю дослідників.

На сучасному етапі найбільш продуманою виглядає систематизація, запропонована російським дослідником В. Потіним. Усі знахідки, за В. Потіним, поділяються на три великі категорії: економічні, культові, етнографічні. У свою чергу кожна з груп складається із скарбів і окремих (поодиноких) знахідок.

Скарби економічної категорії належать до короткого чи тривалого часу накопичення. До скарбів тривалого накопичення

зазвичай належать князівська чи монастирська казна. Монети в культурних шарах поселень і випадкові знахідки становлять два різновиди поодиноких знахідок.

Скарби категорії культових знахідок (групи монет у похованнях як атрибут професії, монети у фундаментах споруд) поділяються на знахідки короткого чи довготривалого часу накопичення (монети в жертвних місцях), вільні знахідки – це «обол мертвих» та поодинокі монети, заховані при закладці споруд.

Скарбами етнографічної категорії є речові скарби, до складу яких входять монети-прикраси. Поодинокими знахідками тут є монети-прикраси у вигляді імітацій у похованнях і культурних шарах. В останній час у зв'язку з поширенням підводних досліджень виокремлюють ще одну групу – скарби затонулих кораблів, до яких відносять монети – власні гроші членів команди чи пасажирів, монетну казну державної установи чи торговельної компанії, скарби піратських кораблів.

Боністика – це допоміжна історична дисципліна, що вивчає різні грошові знаки, які уже вийшли з ужитку.

Термін бона виник у XIV ст. у Франції і означає bon-талон, чек тощо.

Об'єктом вивчення науки є бони.

Бони – узагальнений збірний термін для позначення вилучених з обігу грошових знаків (банкноти, державні та банківські білети, у тому числі розмінні, розрахункові, кредитні грошові знаки, казначейські білети й зобов'язання державної скарбниці тощо), власне бони та їх різні сурогати, а також облігації внутрішніх позик, акції, купони цінних паперів, чеки,

лотерейні білети, векселі, боргові зобов'язання, інші цінні папери, талони, квитанції, ордери, сертифікати, знаки казино, лото.

Боністика також вивчає грошові знаки та їх сурогати, які не були допущені до грошового обігу, пробні примірники, незакінчені банкноти і спеціальні випуски.

Предметом вивчення боністики є історія грошового обігу, грошового рахунку, історія емісії паперових грошей.

Характерними аспектами бон, які вивчає боністика, є:

- емблематичний – герби, емблеми, символічні знаки;
- палеографічний – шрифти, монограми, підписи та рукописні позначки;
- сфрагістичний – печатки, перфорації, конгреви, поштові штемпелі;
- хронологічний – дати;
- метрологічний – номінали;
- орнаментальний – прикраси;
- філігранологічний – водяні знаки та матеріал, з якого виготовлено грошовий знак (основа);
- епіграфічний – додаткові надруки, зроблені вже після емісії грошових знаків;
- дипломатичний – формуляр і зміст написів;
- орфографічний – орфографія текстів.

Боністика для історії має велике значення, оскільки будь-які старовинні грошові знаки чи бони можуть певною мірою свідчити про економічне та політичне життя суспільства у певний час. Крім того, багато які бони мають значну мистецьку цінність.

2. Виникнення й становлення нумізматики та боністики як спеціальних історичних дисциплін

Основні етапи розвитку нумізматики:

1. Донауковий (ілюстративний) етап — період до кінця XVIII століття.

2. Класифікаційно-описовий етап — період від кінця XVIII століття до кінця XIX століття. У цей період головними завданнями для себе дослідники вважали визначення, атрибуцію та опис монет.

3. Етап системного вивчення нумізматичного матеріалу — період від межі XIX–XX століть і до нині.

Початковим періодом історії нумізматичної науки було колекціонування монет. Воно розпочалося ще у Стародавньому Римі. Однак більшість дослідників початки систематичного нумізматичного колекціонування датують епохою Відродження.

Серед найвідоміших колекціонерів цієї доби можна назвати папу римського Павла II та італійських гуманістів Франческо Петрарку і Джованні Бокаччо, Еразма Роттердамського та ін.

Джерелом для поповнення колекцій були знахідки скарбів та поодиноких монет античної епохи. Водночас зі скарбів відбиралися найбільш рідкісні та найкраще збережені екземпляри, решту ж монет здебільшого перетоплювали у тиглях ювелірів. Саме тому на цьому етапі розвитку нумізматики колекціонування завдало значної шкоди науці.

Тоді ж розпочалася й торгівля монетами. У першій половині XIV ст. відомим торгівцем продукцією античних монетарень був венеціанський купець Ольв'єре Форцца. Згодом, наприкінці XVI ст., було започатковано проведення монетних

аукціонів, які з XIX ст. стали регулярними. В процесі їх підготовки опрацьовувався значний обсяг нумізматичного матеріалу, публікувалися каталоги, в яких нерідко міститься інформація про монети, чимало з яких на даний час є втраченими для науки. Значний попит на античні монети спричинило виготовлення копій і наслідувань античних монет. Найбільш відомим автором підробок був мешканець італійського міста Падуа Джованні Кальвіно (1500–1570), який створив кілька сотень монетних штемпелів для карбування бронзових монет римських імператорів. Ці так звані падуанці є в багатьох музейних і приватних колекціях, але завдяки специфічним рисам карбування, їх легко відрізнити від справжніх римських монет.

У середині XVI ст. в Європі вже налічувалося близько 1 000 нумізматичних збірок. Виникають перші інвентарні описи колекцій.

Із розвитком абсолютизму в багатьох столицях європейських держав виникають **мюнцкабінети**, які вважаються необхідною частиною придворного музею чи королівської бібліотеки.

На цей час припадає початок формування монетних збірок на українських землях. Актіві книги Львівського магістрату містять відомості про те, що львівські міщани цікавилися старовинними монетами. Впродовж XVIII–XIX ст. значні колекції монет і медалей були сформовані у Львівському та Київському університетах, Кременецькому ліцеї, Національному Закладі ім. Оссолінських у Львові, Ставропігійському Інституті, Науковому Товаристві ім. Шевченка та ін.

Нагромадження значної кількості нумізматичних матеріалів зумовило появу низки праць історико-нумізматичного

характеру, які започаткували якісно новий етап у розвитку нумізматики — **етап наукової систематизації**.

Класифікаційно-описовий етап – період від кінця XVIII століття до кінця XIX століття. У цей період головними завданнями для себе дослідники вважали визначення, атрибуцію та опис монет.

Засновником наукової нумізматики вважають директора Імператорського Мюнцкабінету у Відні, професора класичної археології Віденського університету Іосифа Іларія Еккеля (1737–1798). Він дав визначення 70 тисячам монет Середземномор'я.

Наприкінці XVIII ст. в європейських навчальних закладах розпочалося викладання курсу нумізматики. Так, у Львівському університеті з 1784 р. його викладав учень і послідовник Еккеля професор Готфрід Уліх. У 1792 р. він опублікував перший у Східній Європі курс лекцій із нумізматики. Згодом цей предмет у Львівському університеті читав професор Фома Вучіч.

Від межі XIX і XX ст. почався **етап системного вивчення нумізматичного матеріалу**. Перед дослідниками постали завдання комплексного дослідження певних груп монет і скарбів, монетних знахідок однієї археологічної пам'ятки, однієї території чи одного періоду

З XIX ст. нумізматики стає тією дисципліною, яка вивчається в університетах. У нумізматиці формуються окремі напрямки: східний, візантійський, античний та інші.

Вчені, колекціонери об'єднуються в товариства, котрі займаються популяризаторською та дослідницькою роботою. Товариства нумізматів виникають у Лондоні, Парижі, Берліні. Відні, Нью-Йорку, Санкт-Петербурзі, Москві та інших містах.

Вони організовують конференції, виставки, випускають путівники, каталоги, покажчики монет тощо.

Значні дослідження в галузі нумізматики в цілому, зокрема й української, були проведені впродовж ХХ ст., належать А. Зографу, К. Коленку, О. Орешнікову, В. Потіну, М. Сотниковій, Г. Федорову-Давидову та особливо І. Спаському, В. Яніну, О. Щолокову.

Українська нумізматика, внаслідок історичних обставин тісно пов'язана з польською, австрійською і, особливо, російською. Колекціонування монет в Україні починається в ХVІ ст.

На українських землях Російської імперії основними збірками нумізматичних колекцій та осередками розвитку нумізматики були Київський та Харківський університети, Ніжинський історико-філологічний лицей, а також музейні колекції південних областей, які стали першими нумізматичними збірками на цій території. Музейні установи цих областей підпорядковувалися створеному в 1839 р. Одеському товариству історії і старожитностей. Записки Товариства стали головним рупором у розвитку археології і нумізматики Півдня, в них публікуються М. Мурзакевич, О. Блау, В. Григор'єв та ін. З Одесою пов'язують й ім'я визначного дослідника-нумізмата П. Бурачкової.

На території України нумізматичні дослідження продовжуються завдяки наполегливій праці окремих нумізматів – В. Шугаєвського (грошовий обіг Чернігівщини, середньовічні монети), С. Коршенка (античні, середньовічні монети), В. Ляскоронського (римські монети).

У 1926 р. з метою розвитку нумізматичних досліджень у ВУАН було створено секцію нумізматики (В. Ляскоронський, В. Шугаєвський).

У другій половині ХХ ст. різноманітні проблеми нумізматики, у тому числі і українських земель, розроблялися В. Потіним (західноєвропейські монети XI–XII ст.), М. Сотниковою, І. Спаським, В. Яніним (давньоруські, російські монети, гривні), В. Кропоткіним (візантійські монети), Н. Соболевою (празькі гроші), В. Рябцевичем (грошовий обіг Білорусії та Чернігівщини). В Україні античні монети досліджували П. Каришковський, В. Анохін, С. Булатович, Є. Туровський, римські - М. Брайчевський, середньовічні – М. Котляр, В. Зварич, Р. Шуст, А. Крижанівський, Н. Стрижакова, З. Зразюк, О. Погорілець, Р. Саввов, В. Шляпинський, С. Пивоваров, О. Огуй, східні – К. Хромов.

Важливим етапом розвитку української нумізматичної науки стало опрацювання та публікація топографії монетних знахідок. Одним із перших діяльність у цьому напрямі розпочав відомий український історик Володимир Антонович. Будучи професором Київського університету св. Володимира, він одночасно завідував нумізматичною колекцією цього навчального закладу і опрацьовував монетні скарби, які передавалися до її складу.

Важливою подією для нумізматики українських земель епохи Середньовіччя стало видання у 1983 р. каталога монет Київської держави X–XI ст., який підготували працівники Державного Ермітажу у Санкт-Петербурзі І. Спаський та М. Сотникова. Питання грошового обігу на українських землях у IX–XIV ст. вивчали відомі дослідники А. Ільїн, Г. Корзухіна,

М. Котляр (проблеми обігу монетних злитків-гривень), В. Янін (питання так званого «безмонетного періоду») та ін.

Незважаючи на значну кількість наукових розвідок, є чимало проблем, які чекають свого розв'язку. Серед них – створення повної топографії монетних знахідок усіх регіонів України, виявлення взаємозв'язків нумізматики та економічної історії, застосування нумізматичних досліджень під час розгляду питань політичної історії та історії культури тощо.

Боністика як наука існує з початку ХХ століття. Вона тісно пов'язана з нумізматикою. В Україні серйозно займаються науковою роботою в галузі боністики Р. Тхоржевський, О. Клименко, Г. Марковецька.

Грошовий рахунок раніше вивчався у розділі історії метрології, оскільки був пов'язаний в основному з монетами, які через міри ваги одержували свій розмір і навіть часто назву. Запровадження і використання паперових грошей потребує поєднання вивчення історичного грошового обігу, грошового рахунку з нумізматикою та боністикою.

3. Виникнення монет і грошового обігу

Поява обміну йде корінням у глибоке минуле. Археологічно зафіксований обмін в епоху верхнього палеоліту. Спочатку зародився примітивний міжплемінний обмін. Предметами обміну могли служити: риба (у жителів морського узбережжя), плоди, хутра, слоняча кістка (у лісових мисливців), кремій, метал та інші види дефіцитної сировини для виготовлення знарядь (у жителів гір).

Первинні форми обміну «товар за товар» виключають вживання грошей, але дуже незручні. Поступово, в процесі мінових операцій, виявляється якийсь товар або декілька видів

товару, найбільш зручних під час обміну. Такий товар стає еквівалентом інших. Поширеною формою грошей були худоба і шкури тварин. Широко відомі як товар-посередник раковини каури, що мали ходіння на узбережжі Індійського океану аж до XVIII в. У деяких місцях навіть були вироблені своєрідні грошові системи на основі раковин.

Крім худоби і раковин, роль грошей відігравали: зв'язки зубів акули, черепи корів, слоняча кістка і бруски, солі, тютюн, цегельний чай і багато інших товарів. Людство перепробувало, сотні видів грошей доти, поки не прийшло до найбільш зручного виду. Це був метал.

Ваговий метал у злитках різних форм швидко входить у товарообмін, оскільки має важливі переваги перед іншими видами грошей. По-перше, метал не псується і займає мало місця, його зручно зберігати, перевозити тощо. По-друге, метал легко розділити на рівні частини, що дуже важливо при обміні.

Поступово провідну роль у торгівлі займають вагове срібло і золото. Щоб перешкодити можливому обману, люди почали ставити на повновагих злитках клейма, що гарантують їх якість. Так з'явилися перші монети. Батьківщиною вважається маленька держава древнього світу Лідія, розташована в Малій Азії.

Час появи перших монет VII ст. до н. е. Це були стандартні зливки металу з тавром держави, яка гарантувала їх визначену вагу та якість.

Античні монетні системи. Найдавнішою монетною системою вважається **мілетська** з VII ст. до н. е. – до початку V ст. до н. е. Вона була заснована на електрі. Це природний сплав

золота та срібла, або біле срібло, у співвідношенні золота і срібла 4:1 або 3:1.

Основною монетою був статер, який важив 14,25 г. Спочатку на монетах карбували примітивні заглибини, а потім – писалось ім'я царя та зображувалася голова лева. Крім статера, були в обігу його половини, четвертини, шості частини і кратні 12 аж до 1/96. Ця монетна система занепала після того, коли у 494 році до н.е. перси придушили повстання малоазійських греків і розорили Мілет.

З VII ст. до 30-х років IV ст. до н. е. існувала **фокейська монетна система**. Заснована теж на електри. Статери мали вагу 16 г. На аверсі монети зображували тюленя, що відповідало назві міста. Фокейська система була витіснена золотими монетами Олександра Македонського .

Монети Олександра Македонського витіснили також перську монетну систему. Золоті статери цієї системи важили 8,1 г, а срібні – 10,8 г. Золотий статер = 10 срібним і 20 півстатерам (5,4 г).

Крім згаданих монетних систем, були ще й засновані на сріблі. До них належать егінська, евбейська, корінфська та інші.

Евбейська система була поширена за часів Солона у VII ст. до н. е., який змінив егінську систему евбейською та карбував монети **тетрадрахми** вагою 17,44 г і **драхми** по 4,36 г.

Згадані монетні системи цікаві тим, що їх монети можна знайти на території України, особливо на півдні, а грецькі міста Північного Причорномор'я не лише використовували їх, а ще й карбували подібні монети, зокрема в Олівії та Херсонесі. Про це свідчать археологічні розкопки та монетні скарби. У Стародавній

Греції, крім електрових, золотих і срібних монет, випускалися також мідні, які мали назву **халк і лепта**.

До античних монетних систем належать також **римська**, у якій значну роль відігравала мідь, хоча в Південній Італії у свій час були поширені грецькі монети і карбувалися власні срібні **статери** вагою 6,82 г.

За реформою 169 р. до н. е. в Римі стали карбувати срібний **динарій, вікторіант, квінарій, сестерцій**.

На землях України римські монети, які належать до I і II століть, трапляється досить часто в різних скарбах і знахідках, а монети III–V ст. н. е., особливо динарії, часто трапляються всюди, крім Східної України.

Монетні системи Західної Європи. У періодизації монетних систем Західної Європи виділяють шість періодів, а саме:

1. Найдавніший (476 р. – кінець VIII ст.), тобто від падіння Західної Римської імперії до завершення процесу феодалізації.

2. Перший середньовічний (762–1252 рр.) – від початку карбування монет меровінгами та в інших державах і до запровадження у грошовому обігу Європи золотих дукатів, флоринів, гульденів, червінців та інших золотих монет.

3. Другий середньовічний (1252–1450 рр.) – панування у грошовому обігу золотих монет.

4. Відродження (1450–1600 рр.) – випуск монет високої художньої майстерності з зображенням античного життя та античної міфології.

5. Новий період (XVI ст. – початок XX ст.) – уніфікація монет різних держав, запровадження регулярного карбування

монет і випуску паперових грошей. Створення каталогів та колекцій.

6. Новітній (із початку ХХ ст.) – вилучення з обігу монет із дорогоцінних металів і випуск монет і паперових грошей кожною державою.

4. Періодизація грошового обігу України

У дослідженні історії грошового обігу на території України виокремлюються кілька галузей нумізматичної науки: антична, середньовічної Європи, східна, візантійська, російська, нової та новітньої Європи, радянська.

1. До Х ст. основу грошового обігу становлять монети римські, візантійські та інші західноєвропейські та арабські.

Найдавніші монети Русі, знайдені на території Київського князівства, датуються I–III століттями н. е. і є римськими **денаріями**. Такі артефакти знаходили на місці розкопок стародавніх поселень, але використовували їх слов'яни для оплати або для прикрас, поки достовірно не відомо. Так як між племенами торговельні відносини носили більше обмінний характер, справжня вартість денарій на цій території не вивчена.

Монета Давньої Русі **куна** – поняття, застосовне з давньоруських літописів як до римських, візантійських і арабських грошей, так і до хутра куниць, які часто використовували для оплати товарів. Хутро та шкіра досить довго були об'єктом товарно-грошових відносин на території багатьох країн.

Власні гроші в Київській Русі почали карбувати лише з кінця Х століття.

2. Х–XI ст. – початок власного карбування монет та їх використання разом із зарубіжними.

Найбільш ранні монети Київської Русі, «златники» та «срібники», схожі з монетами Візантійської імперії, що свідчить про тісні економічні, торгівельні, культурні зв'язки.

На одному боці перших монет Русі зображувався Ісус Христос, на іншому – князь Володимир, над плечем якого був тризуб. Пізніше ці монети змінюють монети з зображенням князя на лицьовому боці та тризуба на зворотному.

Написи на золотих і на срібних монетах – «Володимир, а се его злато», «Володимир, а се его сребро» та «Володимир на столе». На іншому боці, де зображувався Ісус Христос, розміщувалися його монограми.

За часів Володимира Великого чеканили златники, які мали вагу ~ 4.4 г, і срібники, вага яких була від 1,7 г до 4,68 г.

Монети Давньої Русі виготовляли з арабських дирхемів, оскільки власних запасів срібних руд держава не мала.

Золоті монети Київської Русі виготовляли лише за князя Володимира, тоді як його послідовники використовували для цього виключно срібло.

Після смерті Володимира монети Київської Русі продовжив карбувати його син Ярослав Мудрий.

Так як православ'я набуло поширення по всій території Київського князівства, на грошових знаках Ярослава було зображення не князя, а святого Георгія, якого владику вважав своїм особистим покровителем. На реверсі монети як і раніше був тризуб і напис, що це срібло Ярослава. Після того як він став княжити в Києві, карбування монет припинилося, а гривня набула вигляд срібного ромба.

Останні монети Київської Русі – гроші Олега Святославича – це грошові знаки 1083–1094 років, так як

наступний історичний період цієї держави називається безмонетний. У цей час було прийнято вести розрахунок срібною гривнею, яка насправді була злитком.

3. XII–XIV ст. – «безмонетний період», використання вагових одиниць срібла та ювелірних виробів й інших грошових замінників.

З XII століття в обороті Київської Русі починають з'являтися «рубані» гроші, які робили з гривні срібла. Це був срібний прут, в який входило 4 «рубаних» частини. Кожен такий шматок мав насічки, що свідчили про його вагу і відповідно вартість.

Розрізняли кілька різновидів гривні, головна відмінність яких була в формі та вазі. Так, київська гривня мала вигляд ромба з обрізаними кінцями, вага якого дорівнює ~ 160 г., чернігівська – ромб правильної форми вагою ~ 195 г, поволжська – плоский злиток в 200 г, литовська – брусок із насічками та новгородська – гладкий брусок вагою 200 г гривні.

4. XIV–XVII ст. – поновлення власного карбування монет і поживлення товарно-грошових відносин. Використання монет інших держав.

Із XIV століття знову почалося карбування монет, які отримали назву **«гріш»**. Часто замість карбування використовували срібні монети Золотої Орди, на яких вибивали російські символи. Виготовлені дрібні монети мали назву **«полуденьги» і «четверетци», а мідні – пули.** .

Головною грошовою одиницею ваги як і раніше вважалася гривня срібла (204,7 г), з якої відливали монети на 2,6 рубля. Рублі в ті часи були зі срібла, а полтини, що мають з ними

схожість, для їх відмінності чеканили з міді. Полуполтїни також були срібними, а копійки – мідними.

5. XVIII ст. – поч. XX ст. – регулярне карбування монет та емісії паперових грошей, які використовувались на землях України.

Це гроші Австро-Угорщини – **крони**.

Російської імперії – **золоті та срібні монети, паперові рублі, копійки, червінці, «керенки»**.

У роки громадянської війни та іноземної інтервенції в обігу були гроші різних урядів, військових підрозділів, які зазвичай нічим не забезпечувались, а за рахунок населення утримували апарат управління та війська. На деяких територіях ходили грошові знаки іноземних інтервентів, колишніх Царського і Тимчасового урядів, радянської, білогвардійської та місцевої влади, що підривало у населення країни довіру до будь-яких грошей.

6. 1917–1920 рр. – грошовий обіг в УНР та УСРР, використання монет і бонів різних урядів та держав, місцевих грошей.

Перші українські гроші з'явилися за час існування Української Народної Республіки в 1917–1920 рр. за правління Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. У грошовому обігу перебувало 24 види паперових грошових знаків. Це були **карбованці, гривні, шаги**.

За радянської влади – **червінці, карбованці, копійки**.

7. 1921–1990 рр. – монети і бони СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини, Німеччини, в тому числі в період Другої світової війни та під час окупації.

8. З 1991р. – випуск **купоно-карбованців** і запровадження **гривень і копійок** із 1996 р. незалежною державою Україною та використання грошових знаків інших держав у товарно-грошових відносинах.

Періодизація дає можливість певною мірою використати нумізматичні та боністичні матеріали для поглибленого вивчення історії України, добре ілюструє разом з іншими джерелами політичне, економічне та соціальне становище українських земель та їх населення в складі різних держав. Наявність грошей, монет і бон свідчить про стан господарства, певну економічну та політичну залежність чи незалежність держави або окремих українських земель.

5. Паперові грошові знаки, бони як історичне джерело

Уперше паперові гроші з'явилися на початку IX ст. н. е. в Китаї за династії Юаньхе і мали назву «летючі монети».

Ідея заміни металевих грошей на міри вартості з інших матеріалів виникла давно. Джерела свідчать про наявність шкіряних грошей як загальнообов'язкового засобу платежу в карфагенян. Їх також запроваджували в обіг на островах Великобританії у XII, в Італії і Франції – у XIII ст. Однак зазначені матеріали не витримали конкуренції з папером.

Із переходом до паперових грошових знаків починається новий етап в історії грошового обігу. У низці країн у добу Середньовіччя та Нового часу паперові гроші періодично вводилися і зникали.

Новий вид знаків і грошового обігу Європа сприйняла й утвердила в XVII ст. У 1656 р. швед Ю. Пальмструк заснував перший позичковий і вексельний банк. У 1661 р. там уперше в світі з'явилися банківські кредитні білети чи банкноти, тобто

власне паперові гроші. З тієї емісії зберіглася єдина банкнота вартістю 5 далерів, датована 6 грудня 1662 р. (випущена в Стокгольмі). У 1690 р. відкрилися перші банки на території британських колоній в Америці (тепер США), а у 1694 р. – в Англії. У 1716 р. шотландець Джон Лоу під протекцією регента Філіпа Орлеанського заснував акціонерний банк у Франції.

Схема використання векселів тоді була приблизно такою: купець укладав угоду на продаж товару, але покупець на поточний момент не мав достатньої суми готівкою. Тож він видавав вексель, що його продавець приносив у банк та одержував замість нього банкноту. Коли минав термін виплати векселя, особа, яка його видала, вносила в банк суму банківськими білетами. При спаді торговельної активності потік векселів скорочувався, а до банку поверталися банкноти, якими купці розраховувалися по своїх векселях.

На сьогодні лише 42 держави мають банкнотні фабрики і можуть забезпечити самостійний виробничий цикл для виготовлення паперової валюти. У 60-ті роки ХХ ст. з'явилися тепер всесвітньо відомі пластикові картки – Eurocard/Master Card. Відтоді новітні технології та платіжні засоби у сфері безготівкових розрахунків посприяли збільшенню обсягу останніх у кілька десятків разів.

Історія грошового обігу на українських землях

Грошове господарство на землях України характеризується цілковитою залежністю на Правобережжі від Польщі, на Лівобережжі – від Росії.

На землях підвладних Австро-Угорській монархії, в обігу були різного номіналу *крони*. Після розпаду Австро-Угорщини в 1918 р. Австрія випускала австрійські, а Угорщина – угорські

крони. З 1929 року була запроваджена національна *крона* в Чехословаччині, яка була у грошовому обігу на Закарпатті до 1945 р.

Фактично перші українські гроші з'явилися за час існування Української Народної Республіки в 1917–1920 рр. за правління Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. У грошовому обігу перебували 24 види паперових грошових знаків. Це були *карбованці, гривні, шаги*.

Українські гроші в різний час друкували в Києві, Одесі, Івано-Франківську, Кам'янці-Подільському, а також у Варшаві та Берліні.

Центральна Рада 19 грудня 1917 р. ухвалила випустити українські гроші номіналом 100 карбованців, хоча не мала золотого запасу, і це викликало суперечливе ставлення до їх появи.

Гроші друкувалися на звичайній книжковій фабриці на доброму папері, але не мали водяних знаків, що могло призвести до появи підробок. Ходили вони серед населення нарівні з «керенками» і «думськими» грішми Тимчасового уряду. На них були написи українською, російською та єврейськими мовами.

На українських грошах революційного періоду писалося, що вони забезпечуються усім державним майном і ходять нарівні з золотою монетою.

Георгій Нарбут є автором найбільшої кількості українських грошей того часу. Карбованці називали «нарбутівки» (за прізвиськом автора Г. Нарбута). Найціннішою вважається перша українська банкнота – 100 карбованців (1917 р.)

Також були введені в грошовий обіг п'ять видів марок номіналом 10, 20, 30, 40 і 50 *шагів*. На всіх марках був напис: «Українська Народна Республіка». Перші два проекти марок виконав художник А. Середа, а решту – Г. Нарбут. Ці марки випускались у Києві та Одесі до грудня 1918 р.

1 березня 1918 р. основою грошового рахунку стала **гривня**, яка дорівнювала половині карбованця, або 100 *шагам*.

Уряд гетьмана П. Скоропадського випустив банкноти вартістю 1 000 і 2 000 *гривень і «лопатки»*, грошові знаки номіналом 50 карбованців, які друкувались в Одесі. Були підготовлені малюнки і матриці банкнот номіналом 10, 100 і 250 *карбованців*, але їх вже випускала Директорія в 1919 р.

За часів Директорії в 1918 р. у Кам'янці-Подільському була випущена нова банкнота номіналом 100 *карбованців*, яка на бічному полі (*маргінес*) мала зображення Богдана Хмельницького з булавою і напис на *аверсі* «Українська держава».

Отже, *карбованці, гривні та шаги* різного номіналу становили грошову систему Української держави. Сьогодні вони дуже рідкісні й високо цінуються серед боністів.

Значний матеріал для досліджень з боністики становлять місцеві та приватні бони – випуски грошових документів усіх видів самоуправлень відповідно до адміністративно-територіального поділу держави. Приватні (або внутрішні) бони об'єднують грошові випуски (сурогати) заводів, фабрик, магазинів, благодійних установ тощо. Початок активізації місцевого «грошотворення» завжди припадає, як уже наголошувалося, на періоди руйнації економіки, ринку, політичних струсів, зміни устрою тощо. В історії української

боністики до останнього часу ще остаточно не підраховано кількість випущених у 1917–1920-х роках місцевих та приватних бон, які тільки за узагальненими назвами емітентів налічують понад 200 позицій.

У радянський період були статті в кримінальному кодексі, які передбачали покарання за так звану «антирадянську пропаганду». Тризуб, який був чи не на кожному грошовому знаку, розцінювався чекістами як антирадянська пропаганда.

Фактично стимулювалося знищення цих матеріалів. У такий спосіб влада намагалася знищити пам'ять українського народу про те, що він колись мав незалежну державу з власною грошовою системою.

Вітчизняна боністика не може обійти увагою й період, коли УРСР входила до складу СРСР, в якому періодично відбувалися грошові реформи і запроваджувалися нові зразки грошей з оновленим дизайном.

Особливим у боністиці є період Другої світової війни, коли населення України змушене було користуватися різноманітними грошовими знаками Німеччини, Польщі, Угорщини, Румунії, Чехословаччини, в тому числі й окупаційними, які невідомо чим забезпечувалися. В обігу перебувала також величезна кількість фальшивих грошей, які насамперед виготовляли гітлерівці.

Водночас на західних землях України функціонували бофони, що їх випускали ОУН-УПА як грошові документи.

Бофони – це гроші, які друкували вояки Української Повстанської Армії, що мали умовну цінність та все ж слугували розрахунком, а стати грошовими мали після перемоги.

Спочатку бофони з'явилися на Галичині, потім на Волині та Рівненщині. Друкували їх у підпіллі. Мало схожі на справжні гроші, бофони разом із тим виконували важливу історичну місію – організовували кошти населення для підтримки збройної боротьби з окупантами, а також містили численні гасла, які виражали суть національно-визвольної боротьби, ідею незалежності й соборності України.

Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. поставив на порядок денний державного будівництва важливе завдання – створення національної грошової системи. З метою захисту українського споживчого ринку Верховна Рада України у вересні 1991 р. прийняла рішення про введення з січня 1992 р. в обіг на території України купонів багаторазового використання. Статус купоно-карбованця передбачався як тимчасова національна валюта, яка запроваджується в обіг паралельно з рублем колишнього СРСР на короткий перехідний період. Правомірність випуску купоно-карбованців була закріплена законом від 20 березня 1991 р. Указом Президента України «Про реформу грошової системи України» (від 7 листопада 1992 р.). Із 12 листопада було припинено функціонування рубля в грошовому обігу України. Єдиним платіжним засобом став український карбованець. Проіснувавши із січня 1992 р. до серпня 1996 р., купони відіграли важливу роль у становленні національної грошової системи, а з нею і державного суверенітету України.

Відповідно до Указу Президента України «Про грошову реформу в Україні» 2 вересня 1996 р. в Україні було введено в обіг повноцінну грошову одиницю – **гривню**.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Замлинський В. О., Дмитрієнко М. Ф., Балабушевич Т. А. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник. Київ, 1992. 324 с.
2. Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни. Луцьк. 2015. 424 с.
3. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни : короткий курс. Київ. 1963.
4. Горохівський П. І. Спеціальні історичні дисципліни : курс лекцій : навчальний посібник для студентів денної форми навчання. Умань. 2011.
5. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. Київ, 2008.

Додаткова література

6. Булатович С. А. Антична нумізматика : навч.-метод. посібник. Одеса. Ч. 2. 2005.
7. Гарбуз Б. Нумізматична колекція Національного музею історії України. *Вісник НБУ*. 1995. № 3.
8. Голиш Г. М. Основи нумізматики : навч. пос. Черкаси, 2002. 254 с.
9. Дубиняк Р., Цибаняк П. Грошова система в Україні за княжих часів. *Київська старовина*. 1992. Ч. 4. С. 52–55.
10. Зварич В. В. Нумизматический словарь. Львов. 1980. 338 с.
11. Зварич В., Обухівський Р. Найважливіші нумізматичні терміни. Львів. 1966. 126 с.
12. Зварич В., Шуст Р. Нумізматика : довідник. Тернопіль. 1998. 464 с.
13. Комаринська З. Історія грошей. Львів, 1998.
14. Котляр Н. Кладоискательство и нумизматика. Київ. 1974.
15. Котляр М. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ. 1971. 175 с.

16. Котляр М. Нариси історії обігу і лічби грошей на Україні XIV–XVIII ст. Київ. 1981. 240 с.
17. Котляр М. Про так звані чернігівські гривни срібла *Археологія*. 1995. № 2. С. 83–93.
18. Котляр М. Ф. Стан і перспективи розвитку української нумізматики. *Український історичний журнал*. 1963. № 11.
19. Монети стран мира : каталог монет XX века / сост. Бадаев А. Чернигов. 1991. 296 с.
20. Фенглер Х. Словарь нумизмата. Київ. 1986.
21. Чорноіваненко. В. Біля витоків карбування українських монет. *Історія в школі*. 2005. № 6. С. 31–34.
22. Харітонов Д. Українські паперові гроші (1917–2005) : каталог. Київ. 2005. 112 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000190>.
23. Шуст Р. М. Нумізматики українських земель. Львів. 1998.
24. Шуст Р. Нумізматики : навч. посібник. Київ. 2007.

Інформаційні ресурси

25. Одеський музей нумізматики. URL: <http://www.museum.com.ua/project/vist/dengi/dengi.html>.
26. Феодосійський музей грошей. URL: <http://www.museum-of-money.org>.
27. Електронна бібліотека «Україніка» URL: [Нумізматики, боністика | Електронна бібліотека "Україніка"](#).

Тема 4

Геральдика

1. Геральдика як спеціальна історична дисципліна.
2. Розвиток геральдики як спеціальної історичної дисципліни.
3. Козацьке герботворення.

4. Історія складання малого і великого Державних гербів України.

5. Блазонування.

1. Геральдика як спеціальна історична дисципліна

Герби – це знаки, зображення, складені за певними законами та правилами, що відповідали світоглядним, історичним і пануючим політичним і моральним принципам, узаконені як своєрідний паспорт держави, землі, міста, родини, установи тощо.

Термін «герб» походить від німецького слова, що означає «спадщина».

Вивченням гербів займається геральдика.

Геральдика (гербознавство) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає генезис гербової традиції, явища і події, пов'язані із засвоєнням та функціонуванням гербів, а також супутні документи, що стосуються причин та обставин виникнення, еволюції соціальної ролі та правового статусу гербів

Назва походить від латинського *heroldus*, а потім німецького – *herold* (герольд), що означає «глашатай».

Французька назва геральдики – «*blason*» – походить від німецького «*blasen*» – «сурмити в ріг» і пояснюється тим, що коли лицар під'їжджав до бар'єра, огорожує місце проведення турніру, він сурмив у ріг, щоб сповістити про своє прибуття. Тоді виходив герольд і на вимогу суддів турніру описував уголос герб лицаря на доказ його права взяти участь у турнірі.

Герольдом називали особу, яка перед лицарським турніром оголошувала перелік осіб, які з'явилися для участі в турнірі, а потім управляла ним і стежила за порядком. Герольд не

лише називав ім'я рицаря, учасника турніру, а й описував знаки, що були у рицаря на щиті та шоломі.

Герольд повинен був добре знати генеалогію шляхетних родин, чиї представники брали участь у боях, і вміти розпізнавати герби рицарів, які з'їхалися на турнір. Так поступово професія герольдів набуває суто геральдичний характер, а на турнірах народжується власне геральдика.

Об'єктом геральдики є герб.

Відзначається **період так званої живої геральдики**, включно часи виникнення гербів від XII ст. до кінця XV ст. Герби виконували свою первинну ідентифікаційну функцію на полі бою, а еволюція їх зображень представляла відбиток реальних змін, що відбуваються у збройній рицарській системі.

Теоретична, або формальна геральдика – це зведення правил створення й опису гербів.

Предметом дослідження теоретичної геральдики є зображення гербів і правила їх творення.

Знання геральдики допомагає вивчати історичні джерела, допомагає з'ясувати належність того або іншого документа або речової пам'ятки певній особі, встановити автентичність тих чи інших предметів. Кожен герб свідчить про рівень мистецтва, про певні досягнення науки.

2. Розвиток геральдики як спеціальної історичної дисципліни

Вважають, що герби виникли в Західній Європі в XI–XII ст., в епоху хрестових походів. Їх призначення — допомогти закутим у залізо рицарям впізнавати одне одного на значній відстані.

Найбільш зручнішим місцем для розміщення розпізнавальних знаків на обладунках лицарів були щити. Саме різноманітні малюнки, давні тотемні знаки, руни, букви або ініціали стали найдавнішими лицарськими гербами.

Розквіт рицарської геральдики припадає на кінець XIII–XIV ст. У той час геральдичні емблеми проникли у всі сфери життя. Їх вишивали на одязі, ними прикрашали карети, будинки, флюгери тощо. Герби відрізнялися рисунком і колористикою, створювалися строго за правилами, описувалися за допомогою спеціальних термінів.

До перших геральдичних творів (у Західній Європі в другій половині XIII ст.) можна віднести вірші, поеми, оди поетів – герольдів, в яких прославлялися герби рицарів, давалися тлумачення та пояснення гербових емблем.

Гербовник – збірник, який містить опис та зображення гербів.

Перші європейські гербовники починають виходити в середині XIII ст. Спочатку це були хроніки лицарських турнірів чи простий реєстр гербів різних країн або династій. Пізніше гербовниками починають називати структуровані книги з малюнками й описом гербів.

У XIV ст. кількість збережених гербовників в Європі істотно збільшилася.

Водночас необхідно відмітити істотне збільшення застосування самих гербів. З'являються не лише державні та королівські герби, але й велика кількість лицарських і шляхетських гербів, що потребували унормування та реєстру. Регіонами активної кодифікації гербів стали Північна Франція, Англія, бельгійські, данські, німецькі землі.

Найбільш відомими з XIV ст. є загальноєвропейські гербовники: Гельдернський, Цюрихський, Белленвільський збірник.

Найдавніший гербовник («Цюрихський») і перший виклад правил геральдики зробив італійський юрист Бартоло в першій пол. XIV ст.

З утворенням станових монархій геральдика набуває державного характеру право надавати й затверджувати герби стає виключним привілеєм королів. Вводять гербову грамоту – офіційне свідоцтво на право застосування зображення і описаного в ньому герба. За затвердження герба встановлюють певну таксу, за використання незатверджених гербів накладають штраф. В абсолютистських монархіях при королівських дворах засновують спеціальні відомства на чолі з герольдмейстером. Виробляють цілу систему строгих правил, у відповідності з якою складається той чи інший герб.

Впродовж XV–XIX ст. з'явилася спеціальна література з геральдики та геральдичної термінології в Англії, Франції, Іспанії, Італії, Німеччині й інших країнах Західної Європи.

Значний розвиток геральдики (особливо міська) отримала в роки правління Петра I. 1722 р. Петро I завів посаду герольдмейстера, в обов'язки якого входило складання гербів, зокрема і міських. З цього часу в Росії стали систематично складати і затверджувати дворянські герби.

Як наукова дисципліна геральдика формується з XIX ст. і в основному викладається в університетах. Наукових праць із геральдики небагато, але вона приваблювала увагу багатьох істориків та інших дослідників.

Серед науковців-геральдистів виділяються такі праці: О. Лакієр «Русская геральдика», П. Вінклер «Герби міст, губерній, областей і посадів Російської імперії», В. Лукомський, М. Тіпольт «Русская геральдика», В. Лукомський, В. Модзалевський, «Малороссийский гербовник».

У радянський час виникли нові символічні знаки були закладені основи радянської емблематики. Розробка державного герба послужила поштовхом до подальшого розвитку радянської геральдики.

У 70–90-ті рр. герби стали вивчати з різних позицій. Основним напрямком стало вивчення державних, земельних і міських гербів, їх еволюцію та використання. Другий підхід – більш прагматичний і стосується вивчення конкретної символіки в чітко визначений проміжок часу. Третій напрямок пов'язаний із державним герботворенням і стосується обґрунтування права на існування окремих символів, знаків, кольорів. Цей напрямок є найбільш дискусійним і не лише з їхньої точки зору, а й політичними, морально-етичними та іншими підходами до творення державної та національної символіки Української держави з часу проголошення її незалежності.

У 80–90-х рр. ХХ ст. пріоритетного розвитку набули студії з міської геральдики, які втілились у низці монографій: В. Румянцевої «Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма» (1986), Ю. Савчука «Міська геральдика Поділля» (1995), А. Гречила «Українська міська геральдика» (1998).

Із становленням України як незалежної держави знову посилюються та поглиблюються їхні історичні дослідження, що стосуються зародження та формування національної символіки:

окремих знаків, емблем, гербів, прапорів, використання кольорів, що мають становити основу української державної та національної символіки. Ці дослідження беруть початок з давнини, з часу існування Київської Русі, вони продовжуються, відкриваючи нові сторінки історії та культури.

3. Козацьке герботворення

Доба козацького герботворення розпочалася з кінця XVI ст. (з появою першого запорозького герба) і тривала до кінця XVIII ст. (часу скасування автономії козацьких державно-політичних організмів – Війська Запорозького (Гетьманщини), Війська Запорозького Низового (Запорожжя), Слобідської України). Козацька старшина використовувала герби як один із засобів зовнішньої соціальної ідентифікації, свідчення своєї належності до панівної суспільної верстви.

Першою, відомою на сьогодні, пам'яткою козацького герботворення є герб Війська Запорозького Низового, зображення якого бачимо на печатці від 1592 року. Саме від цього герба і від цієї дати веде свій родовід козацька геральдика.

Перші козацькі родові герби бачимо вже на печатках, що походять із часів гетьманування Хмельницького. Геральдичний матеріал того часу не дає підстав говорити про масовість долучення до нього.

Із середини XVIII ст. ситуація в родовій геральдиці Лівобережжя почала докорінно змінюватися внаслідок поширення практики масового використання козацькою старшиною річпосполитських (насамперед польських) гербів. Першим замінив козацький родовий герб на польський гадяцький полковник Григорій Грабянка. Подібна практика набуває значного розмаху. Частина нової української шляхти прагне

змінити власні самобутні герби на польські, що мало надати їхнім родам додаткових ознак «старожитності» та «шляхетності».

Особливості козацького родового герботворення були передусім зумовлені специфікою тогочасних соціальних процесів, зокрема тим, що на зміну шляхті прийшла інша верства – козацька старшина. Водночас, козацька геральдика витворилася в умовах повної децентралізації процесу герботворення, за відсутності будь-яких регулювальних чинників. Унаслідок цього козацька верхівка добирала герби на власний розсуд, змінювала та модифікувала ці герби від покоління до покоління. Лише з кінця XVII – на початку XVIII ст. починається процес закріплення особливих гербів як родових.

На думку дослідників, з XVII століття свій стиль у гербоутворенні започатковується зазвичай із печаток, якими користувалася козацька старшина. Ці печатки, а потім і герби, були прості за своєю композицією, вміщали такі елементи зображення, як шаблі чи мечі, стріли, хрести, півмісяці, підкови.

Звертає увагу спільне використання українцями, поляками, турками, татарами, балканськими народами одних і тих самих гербових емблем – зірки, півмісяця, лука, списа.

Доволі рідкісним було використання в козацьких гербах геральдичних фігур, а також тварин, птахів, рослин.

Однак, незаперечною є кількісна перевага в козацькій родовій геральдиці символів вічності та світла. Зображення хреста (який доволі часто має виразну солярну символіку), зірок і півмісяця є в більшості козацьких гербів. Небесні тіла в символіці індоєвропейських народів були універсальними символами світла, вічності, оновлення, безсмертя та перемоги. Особливо виразною була символіка перемоги (світла над

темрявою, сил добра над силами зла та ін.), що закономірно асоціювалася з суто військовою перемогою. У козацьких гербах символи небесних світил в основному супроводжують зображення козацької зброї, що підтверджує наявність смислового зв'язку між цими сюжетами.

Показовими в цьому плані є витoki символіки сонця та місяця. Фази останнього (прибування та убубання) асоціювалися з вічністю та безсмертям, вічним оновленням. Аналогічною була й символіка сонця (щоденний схід сонця як символ вічного торжества світла). Традиція зображувати сонце у вигляді хреста з чотирма кінцями, за напрямками поширення сонячного світла губиться в старожитніх часах і наявна у багатьох народів.

Форми хреста, якими передавали умовне зображення сонця, є доволі різноманітними. Найчастіше використано прямий або розширений (для позначення всебічності розсіяння сонячного світла) хрести. Дослідники також визначають таку особливість козацького родового герботворення як демократичність.

Отже, козацька геральдика витворилася за відсутності будь-яких регулювальних чинників, що докорінно відрізняє її від сучасного їй процесу герботворення в інших країнах Європи. Козацька геральдика відбила суспільно-політичні та культурні особливості розвитку українського суспільства, його світоглядні та ідейно-політичні погляди.

4. Історія складання малого і великого Державних гербів України

Вперше про тризуб як про офіційний Державний герб України заговорили в 1918 році. Українська Центральна Рада пояснила його прийняття тим, що це є знак князівської влади і спадкоємності української державної традиції. Однак,

починаючи від розпаду Київської Русі і до XX століття його використовували не так активно. Тризуби траплялися лише в геральдиці міст, на родових гербах чи у книгах. Деякі запорожці, зокрема Хмельницький і Мазепа, розміщували на своїх родових гербах хрести чи якорі, стилізовані під тризуб.

У лютому 1918 року Голова Центральної Ради Михайло Грушевський виступив із пропозицією визнати як Державний герб Української Народної Республіки знак Святого Володимира – зображення тризуба. А 12 лютого 1918 року Мала Рада (президія) Центральної Ради у місті Коростені своїм законом затвердила тризуб як герб Української Народної Республіки. Тризуб залишався також гербом Української Держави в часи Скоропадського і Директорії.

19 лютого 1992 року Верховна Рада України затвердила своєю постановою малий Державний герб незалежної України. Ним став золотий тризуб на синьому щиті – національний символ українців часів визвольних змагань на початку XX століття. Згідно з Конституцією України, тризуб як Знак Княжої Держави Володимира Великого, є головним елементом великого Державного герба України.

На сьогодні великий Державний герб України досі не затверджено.

5. Блазонування

Одним із провідних інструментів геральдики є **блазонування або геральдична мова**, але основним матеріалом для дослідження донині зберігається гербовник, зображення гербів на печатках, монетах, фресках, ксилографії, картинах, надгробних плитах та інших пам'ятках.

Блазонування — тлумачення гербів, пояснення символів, емблем, девізів та інших геральдичних знаків, їх прочитання, розшифрування значення та правильний опис у певній суворій послідовності відповідно до сформованої століттями міжнародної термінології. Блазонування — мова герольдів, мова так само специфічна, як і давня. Досі основою блазону є терміни, які прийшли з давньофранцузької мови.

Практична геральдика на початковому етапі свого існування почала застосовувати під час опису гербів терміни і поняття, які пізніше ввійшли до арсеналу мови наукової геральдики.

Теоретична, або формальна геральдика – це зведення правил створення й опису гербів. Предметом її дослідження є зображення гербів і правила їх творення.

Основними принципами складання герба є те, що герб повинен бути точним, коротким і за можливості своєрідним. Саме тому для усвідомлення й з'ясування шляхів розвитку науки необхідно виділити складові, блоки, без знання яких посилення на будь-який міський знак втрачає сенс, оскільки опис герба потрібно вести згідно з нормами та приписами теоретичної геральдики.

Складові частини герба

Складовими частинами герба в класичній геральдиці означено: щит, шолом (або його замітник), корони (вінці), нашоломники (за потребою), намети, щитотримачі, девіз та особливі прикраси навколо щита. Зауважимо, що часто в гербах є ще додаткові елементи, які вводилися для того, щоб вирізнити символічний знак поміж інших, подібних до нього.

Але не в кожному гербі була обов'язковою наявність усіх цих частин. Одні з них були головними, обов'язковими, інші – ні.

Головною частиною герба є *щит*.

Використовувалося 6 типів європейських гербів: *французький, варязький, італійський, німецький, іспанський, польський*.

Французький – чотирикутної форми з загостренням внизу.

Варязький – трикутний, з плавно вигнутими боковими сторонами.

Італійський – овальної форми.

Німецький – щит вигадливої форми.

Іспанський був подібним до французького, лише знизу мав заокруглення.

Польський – подібний до французького або іспанського.

Крім цих форм ще були: ромбічний – для дам і панночок, а також грецький; косокутні; квадратні та ін.

Зазвичай герби були рельєфними, але могли бути і плоскими, багатокольірними та однокольоровими.

Поле щита поділялось знаками та кольорами на кілька частин, що отримали назву:

1. *Розсічений* – розділений пополам по вертикалі.
2. *Пересічений* – розділений пополам по горизонталі.
3. *Скошений ліворуч* – розділений пополам по діагоналі.
4. *Скошений праворуч* – розділений пополам по діагоналі.
5. *Пересічено-розсічений* – поєднано розділ по вертикалі та горизонталі.

З основних ділень можуть комбінуватися такі ділення щита:

1. Тридільний.

2. Чотиридільний.

Ділення щита може відбуватися за допомогою не лише прямих, а й інших ліній та *геральдичних фігур*. Такий поділ щита називається другорядним.

На гербах трапляються найрізноманітніші поєднання перелічених основних поділів щита. Зокрема і за фігурами. Фігури, поміщені на щитах, поділяють на: *геральдичні* та *негеральдичні*.

Розрізняють 6 основних геральдичних фігур: *глава щита, підніжжя, стовп, пояс, перев'язь, стропило*.

Часто вживають й інші геральдичні фігури, які є різноманітними комбінаціями основних. Їх відомо близько 200.

Геральдичні фігури поділяються на *почесні* та *прості*.

Почесні фігури займають основне положення на щиті. До них належать: *глава, пояс, підніжка, стовп, перев'язь ліворуч, перев'язь праворуч, хрест із стовпа і балки, хрест андріївський, облямівка, кроква, щиток, вільна частина*.

Прості фігури розміщують залежно від почесних, або на них. За формою поділяються на: *трикутні* (вістря, клин); *чотирикутні* (брусок, гонт, ромб); *круглі* (монета, куля, дуга); *умовні* (титло).

Негеральдичні фігури поділяються на: *природні, штучні, легендарні*.

До природних належать зображення живих істот (людей, тварин); небесних світил (сонце, місяць, зорі); стихії (вогонь, вода).

Усі живі істоти (за правилами) зображуються зліва від глядача.

До штучних – різні предмети, створені людиною: лук; меч; стріла та ін.

До легендарних – різні істоти, яких немає в природі: дракони, єдинороги, двоголові орли.

Всі інші частини герба були необов'язковими.

До них належать: *шолом; нашлемник або клейнод (бурлет); корона; намет; мантія; сіль; прикраси.*

Шолом – часто поміщався над щитом. Був кількох видів:

– округлої форми (західноєвропейський);

– гостроконечний (руський).

– горщикоподібний (у вигляді циліндричного горщика) зверху звуженого з прорізами для очей.

З XV ст. – у вигляді подовжених кругів.

Шолом зображували або в анфас, або в профіль, обернутий у правий геральдичний бік, тобто ліворуч від глядача.

Корона могла поміщатися як над шлемом, так і під ним.

Іноді вона заміняла собою шолом.

Розрізняють – князівські, графські, баронські, дворянські, імператорські, королівські корони.

Також існують корони міст різного підпорядкування з двома або трьома зубцями, які називаються баштовими.

Над коронами або шоломами звичайно зображувалися різні фігури, які називали *надшоломниками* (клеїноди – бурлет). Вони мали вигляд: страусового пір'я; руки з мечем; олови лева або коня; двох крил тощо.

Із шолома, з-під корони опускалась орнаментальна прикраса, що має у своєму прототипі той плащ, яким рицар прикривав сталеву зброю від нагрівання її сонячним промінням під час тривалих хрестових походів. Під час бою плащ часом

розривався на безліч химерних шматків. Художники його перетворили в *намет*.

Мантія – бархатне полотнище, яке виходило з-під корони і підкладене хутром білки або горностає.

З XIV–XVII ст. по боках щита для надання більшої урочистості гербу почали зображати фігури, які нібито підтримують щит у вигляді людей, левів, єдинорогів, грифів, інших фантастичних звірів. Ці фігури дістали назву – *щитотримачі*.

Внизу щита нерідко була *стрічка з девізом*, який прийняв рід у пам'ять якихось певних подій, традицій, або просто як ідеологічний лозунг, який заповів родоначальник своїм нащадкам. Часто девіз був написаний на латинській мові.

Прикраси – з дубового листа, гілок, виноградної лози, колосся, знамена, орденоносні стрічки, скіпетри, символи мореплавства, промисловості.

Герби склалися з металів, кольорових емалей і хутра. Зазвичай герби різнокольорові. Використовувалися емалі таких кольорів: червоний; голубий; зелений; пурпуровий; чорний. Метали – золото, срібло. Хутра – горностає, білка.

У геральдиці є значення кольорів.

Червоний – любов і мужність, сміливість і великодушність.

– *Синій* – вірність, чесність, бездоганність, чеснота.

– *Зелений* – надія, достаток, воля, радість.

– *Пурпуровий* – благочестя, помірність, щедрість, панування.

– *Чорний* – обережність, мудрість, сум.

Основне правило складання гербів забороняло накладати метал на метал: фініфть на фініфть.

Золото – передавалося крапками по білому полю. Срібло – білим, не заштрихованим полем.

Під час зображення на гербі людини могли використовувати тілесний колір.

Хутра зображували так: горностаї – чорні хвостики або розширені донизу хрестики, білка – фігури як розгорнуті шкурки білки.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Замлинський В. О., Дмитрієнко М. Ф., Балабушевич Т. А. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник. Київ, 1992. 324 с.
2. Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни. Луцьк. 2015. 424 с.
3. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни : короткий курс. Київ. 1963.
4. Горохівський П. І. Спеціальні історичні дисципліни : курс лекцій : навчальний посібник для студентів денної форми навчання. Умань. 2011.
5. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. Київ, 2008.

Додаткова література до теми «Геральдика»

6. Геральдика. Зведений бібліограф, довідник-покажчик / упоряд. та автор вступ. статті Я. Іщенко, Ю. Савчук. Київ. Ч. 3. 1998.
7. Гломозда К. Ю., Яневський Д. Б. Історичні гербові відзнаки та прапоріві барви України (Українська національна символіка:

походження, традиції, доля) *Минуле України: відновлені сторінки*. Київ. 1991. С. 26–60.

8. Гломозда К. Ю., Яневський Д. Б. Українська національно-державна символіка: особливості історичної традиції. *Філософська та соціологічна думка*. 1990. № 1. С. 92–101; № 2. С. 107–115; № 3. С. 103–111.

9. Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України. Київ. 2002.

10. Драчук В. С. Рассказывает геральдика. Москва. 1997. 256 с.

11. Драчук В. С. Таємниці геральдики. Київ. 1974.

12. Замлинський В., Дмитрієнко М. Геральдика України. *Україна*. 1992. № 14. С. 1–2.

13. Калмакан І. К., Емельянов М. В. Основи геральдики : навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. Одеса. 1996.

14. Клейноди України: 3 історії державної і національної символіки : комплект з 33-х кольорових худ. листівок / авт.: О. П. Білецький та ін. ; відпов. ред. Ю. Д. Прилюк. Київ. 1991.

15. Климкевич Р. Діяльність М. Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики. *Український історик*. 1966. № 1/2. С. 87.

16. Крип'якевич І. П. До питання про герб Львова. *Архіви України*. 1968. № 1. С. 44–45.

17. Наріжний К. Г. Живий світ геральдики. Тварини і рослини в державній символіці. Київ. 1997.

18. Петренко М. З. Пам'ятки мистецтва як джерело української геральдики. *Український історичний журнал*. 1970. № 10. С. 104–109.

19. Румянцева В. В. Про розвиток геральдики і емблематики міст України. *Український історичний журнал*. 1977. № 8. С. 76–83.

20. Савчук Ю. К. Міська геральдика Поділля. Вінниця. 1995. С. 134.

21. Сергійчук В. Золотий лев [з історії герба міста Львова]. *Наука і суспільство*. 1990. № 7. С. 42–43.
22. Сергійчук В. Козак із самопалом: Національна символіка України. *Наука і суспільство*. 1990. № 8. С. 46–48.
23. Ставицький В. І. Біля витоків давньоруської державної символіки. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 5. С. 98–112.
24. Стародубцев Н. Н. Иллюстрированный словарь по геральдике. 1005 терминов на русском, украинском, английском, эсперанто, французском, немецком, латинском языках. Донецк. 1996. 346 с.
25. Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Теоретичні засади геральдики. *Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.) : науково-популярне видання*. Київ. 2001. С. 17–19.

Інформаційні ресурси

26. Курс з геральдики. Лекція 1: Теоретична геральдика.
URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xcT5AezLnXA&t=11s>
Українська геральдика. URL: <http://www.heraldry.com.ua/>.
27. Електронна бібліотека «Україніка». URL: http://irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRIB&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21SRW=dz&S21SRD=UP&S21FMT=preitem&C21COM=S&2_S21P03=RCOD=&2_S21STR=12.03.

Тема 5

Фалеристика

1. Фалеристика як спеціальна історична дисципліна.
2. Джерела фалеристики та основні методи і способи їх дослідження.
3. Історія нагород і відзнак.

4. Історія становлення та розвитку української нагородної справи.

1. Фалеристика як спеціальна історична дисципліна

Фалеристика – спеціальна історична дисципліна, що вивчає історію заснування та функціонування орденів, нагородних медалей, нагрудних знаків відзнаки, значків і жетонів, досліджує процеси виникнення й розвитку нагородної системи, а також нагородну документацію та статистику в контексті розвитку суспільства.

Як вид колекціонування фалеристика стала дуже популярною вже в першій половині ХХ століття з розширенням міжнародних зв'язків і масовим випуском як загальнодержавними, так і місцевими підприємствами різних фалеристичних матеріалів.

Рання фалеристика традиційно входила до складу нумізматики. Як самостійна дисципліна стала виділятися в першій половині ХХ ст.

Термін «фалеристика», що дав назву окремій спеціальній історичній дисципліні, вперше був оприлюднений у 1937 року в Чехословаччині. Його запровадив відомий дослідник нагород і колекціонер Олдржих Пільц.

Особливого значення для становлення фалеристики мала монографія В. Мержички «Фалеристика» (1976), в якій чітко окреслено коло питань, якими має опікуватися фалеристика, подано прикладні схеми класифікації нагород, окреслено основні джерела нагородного комплексу.

У радянській історичній науці термін «фалеристика» вперше з'явився 1965 року в статті відомого дослідника і колекціонера Р. Шейна «Фалеристика – сестра нумизматики».

У 1973 р. лінгвіст А. Суперанська ввела до наукового обігу слово «фалеронім». Стрижневе поняття «фалера» вже існувало, тому назву будь-якої нагороди або знаку вирізнення дослідниця визнала за необхідне виразити через узагальнене власне ім'я – фалеронім.

Фалеристика вивчає та аналізує всі аспекти функціонування нагород: порядок подання до них, вручення, всі види документів про створення нагород, постанови про права та обов'язки нагороджених, пільги для них. Ці складові нагородного процесу в окремих країнах різняться відповідно до історичних традицій і політичного устрою держав.

Нагрудні знаки, виконані у металі, відображають поряд із державними нагородами у свій спосіб історію розвитку суспільства у певні періоди, його героїчні та трагічні сторінки (пам'ятні значки Чорнобиля). Металеві відзнаки, незалежно від їх вартості (виготовлені із золота, платини, срібла, томпаку, бронзи тощо), – це пам'ятки історії, речові джерела, своєрідне лаконічне і оригінальне втілення певної ідеї, викарбованої у вигляді металевої мініатюри.

Вектори вивчення фалеристики багатогранні. Вона одночасно має справу з багатьма складовими — всесвітньою історією, юриспруденцією, мистецтвознавством і ще з цілим комплексом суміжних дисциплін, таких як геральдика, сфрагістика, уніформологія, символіка, емблематика.

Багато фалеристичних матеріалів мають не лише історичну, але й неабияку художню (ювелірну) цінність.

2. Джерела фалеристики та основні методи і способи її дослідження

Джерельною базою для досліджень із фалеристики є історичні джерела таких типів:

- нагородні знаки (речові, матеріальні знаки – ордени);
- писемні (опубліковані та неопубліковані архівні матеріали), що містять відомості про нагородні знаки, історію їх створення та функціонування, відзначення ними);
- фонові документи (озвучення указів про нагороди) або фонічні (записи урочистостей, пов'язаних з нагородженням, проектами, ескізами, описами знаків, озвучення списків нагороджених тощо);
- зображальні (іконографічні) джерела (художні та графічні оригінальні твори, пов'язані з відзнаками, кіно -, фотодокументи із знаками нагород та процедурою нагородження ними, портрети осіб в мундирах з орденами);

Основою нагородного комплексу історичних джерел поряд з фалеронімами є нагородні акти, тобто документи нагородних справ. Вони сприяють комплексному вивченню розвитку нагородної справи за державною та відомчою належністю, створенню цілісної картини історії нагород упродовж розвитку людської цивілізації.

Фалеристика не спирається на сувору систему, оскільки не піддається каталогізації.

Нагороди різняться:

за своїм соціальним статусом – державні, урядові, відомчі, релігійні, відзнаки громадських організацій, спілок, національно-культурних товариств тощо;

за класифікацією – ордени, хрести, медалі, нагородні знаки, почесні звання, просто нагородні планки;

за чинниками призначення – для вшанування військових подвигів; за досягнення у промисловій, аграрній, науковій, культурній сферах; за милосердя та меценатство;

за сумлінне виконання громадянського обов'язку – за поліпшення демографічної ситуації (звання та орден «Мати-героїня» в СРСР, а також у незалежній Україні).

За статусом нагород їх можна класифікувати за такими групами:

– державні нагороди (засновані монархами, президентами, парламентами, урядами згідно із законами і конституціями);

– міжнародні (Нобелівська премія, відзнаки імені видатних вчених за заслуги перед людством, видатні наукові здобутки, винаходи тощо);

– відомчі відзнаки (партійні, профспілкові, міністерств, відомств, спортивних та громадських об'єднань, рухів, організацій і товариств).

За своїм призначенням фалеристичні знаки класифікують так:

– нагородні знаки (за героїзм, відвагу, мужність, проявлені у воєнних діях, за досягнення у професійній праці, науці, у спорті, громадсько-політичній діяльності тощо);

– службові – для представників різних служб (депутатів рад усіх рівнів, поштарів, працівників ДАІ, водіїв таксі, двірників тощо);

– академічні (видаються по закінченні вищих і середніх спеціальних навчальних закладів);

– членські – свідчать про членство в різних організаціях, спілках, товариствах, клубах тощо (НАНУ, АМН, МОПР, ДТСААФ, КПРС, ВЛКСМ, Союз Чорнобиль тощо);

– ювілейні – присвячені ювілеям різних визначних подій, річницям свят і святкових дат, видатним учасникам цих подій, видатним державним діячам, ученим різних галузей знань, відомим історичним особам тощо);

– сувенірні – присвячені зазвичай країнам, містам, виставкам, фестивалям тощо.

Знаки й жетони виготовляють (виготовляли) із золота, срібла, латуні, міді, алюмінію, дерева, пластмаси, кістки, напівкоштовних мінералів тощо. Для прикраси використовують фарбу, гарячу й холодну емаль, позолоту, сріблення, чорніння тощо.

Техніка виготовлення знаків різноманітна – від лиття, кування до ручного виготовлення та оздоблення окремих деталей. Останнє особливо стосується створення в давні часи іменних нагород (з портретами коронованих осіб), а також зміни техніки виготовлення складних за дизайном знаків із використанням набутків ювелірного мистецтва та ливарного виробництва.

3. Історія нагород і відзнак

Нагороди та пам'ятні знаки відомі з найдавніших часів. Понад три тисячі років тому в Давній Греції вже були застосовані металеві бляхи, якими відзначали відважних воїнів-вершників. Їх кріпили до кінської узди. Ці знаки мали назву «фалера» (від грецького слова, що означало бляху).

Про наявність особливого виду відзнак – фалер згадують у своїх творах давньогрецькі історики Геродот і Ксенофонт.

Історик Пліній писав, що ці відзнаки посідали найвищу сходинку в системі нагород; він наголошував на тому, що факт вручення фалери вершникові свідчив про його особисту мужність у бою з ворогом. Фалери прикріплювали до обладунку воїна. Коли фалери були як колективна нагорода, то їх прикріплювали до вексиллумів – прапорів, що їх на довгій жердині виносили перед строєм. Традицію кріплення на прапорах нагород військових частин спостерігаємо і в нові часи.

Назву «фалера» надалі було використано римлянами, а згодом увійшло до сучасних європейських мов.

У Давньому Римі військові нагороди набули ще більшого поширення, ніж у Греції, — адже Римська держава була відома особливою войовничістю і ревно ставилася до своєї армії. Дисципліну в війську підтримували як жорстокими покараннями, так і досконалою системою нагород. Ще у VI ст. до н. е. в армії Римської республіки воїни, які відзначилися у битвах, одночасно із підвищенням по службі та збільшенням грошової винагороди або долі при розподілі трофеїв отримували право носити особливі золоті та срібні зап'ястя на руках, нашійні ланцюжки, медальйони із зображенням свого полководця чи покровителя. Почесними знаками були, зокрема, фалери з зображенням орла або інших хижих тварин, богів чи полководців. Фалери (найчастіше бронзові або срібні, іноді позолочені) мали кілька сантиметрів у діаметрі; їх кріпили до воїнських обладунків. Найбільш заслужені воїни носили одразу по декілька фалер.

Найвищою відзнакою за бойові заслуги були вінки з дубових та лаврових гілок, що їх вручали перед військом за врятування життя товаришів у бою, подвиги при взятті ворожих

укріплень, фортець тощо. Лавровий вінок тріумфатора – найвища нагорода, якою відзначали полководців.

Фалери чи вінки могли бути вручені не лише окремим воїнам, а й цілим підрозділам римського війська — легіонам або центуріям.

Досвід римлян згодом був використаний багатьма народами в своїх системах нагород. Відлуння цього досвіду певним чином прозвучало й у вітчизняній практиці.

Жетони іноді були заміною платіжного засобу, випускали їх з нагоди значних подій у житті історії держави, зокрема коронації, військової перемоги тощо. Існували особливі жетони тесери, які виготовлювали з бронзи, свинцю, слонової кістки й теракоту (надавали їх власнику певні права). У VI–III століттях до н. е. в Афінах тесери видавали присутнім на народному зібранні, судовому засіданні та театральній виставі, а в Стародавньому Римі жетони служили підставою для отримання зерна, відвідування громадських їдалень і лазень (терм).

У середні віки поширилася традиція нагородних відзначень у вигляді земельних угідь, отримання яких засвідчувала грамота, де перелічувалися подвиги чи заслуги нагородженого; часто при цьому дарували нашійну мініатюру з образом сеньйора, надавали лицарське звання. Така практика існувала в багатьох європейських державах.

Ордени в їхній сучасній формі виникають у Західній Європі у XIV ст. Слово «орден» походить від латинського «ordo», що означає «порядок», «організація». Спершу орденами називали спілки ченців, присвячені тому чи іншому святому покровителю. Вони підкорялися статутам, затвердженим папою, та суворій дисципліні. Приклад духовних орденів наслідували войовничі

лицарі, котрі присвячували свою зброю церкві. Зрештою, дедалі більшого поширення почали набувати суто світські ордени, що запозичили в духовних та лицарських об'єднань особливе вбрання та ієрархічну структуру. Вони створювалися як придворні організації під патронатом монархів. У такий спосіб короновані особи виділяли та гуртували навколо себе особисто відданих прихильників. Поняття «лицар ордену» або «кавалер ордену» втратили військову специфіку та перетворилися на звичайний жалуваний титул. В одязі для членів того чи іншого ордену часто запроваджували зовнішні відзнаки, що демонстрували належність до нього та певне становище всередині орденської структури. Спершу це були матерчаті нашивки, але згодом з'явилися орденські знаки у вигляді ювелірних виробів із дорогоцінних металів. Звідси поняття «орден», кінець кінцем, остаточно відокремилася від первісного сенсу і стало означати насамперед монаршу чи взагалі державну нагороду.

До найстаріших за часом створення належать: ордени Підв'язки (Англія, 1348), Савойського герцогства – Благовіщення (1362), бургундський, потім іспанський та австрійський – Золотої Руни (1429), згодом шведський – Меча (1522) і французький – Св. Духа (1579). Ордені призначалися зазвичай для представників дворянських родів, воєначальників, улюбленців королів і царів, ієрархів церкви. Вони надавали їх власникам чимало привілеїв, серед яких важливе місце посідало отримання кавалером лицарського звання, пізніше – права на особисте або спадкове дворянство.

4. Історія становлення та розвитку української нагородної справи

Сучасна вітчизняна фалеристика всі нагородні відзнаки та інші види фалеронімів вивчає в межах таких хронологічних періодів:

– кінець X – кінець XVII ст. тобто від першої згадки в літописах про нагородження золотою гривнею до створення спеціальної нагородної медалі, що не є платіжним засобом – грошовою монетою;

– кінець XVII ст. – 1917 р. – від упровадження першого російського ордена за Петра I до Декрету РНК Росії про скасування царських орденів і знаків вирізнення, пам'ятних знаків, медалей, тобто всієї дореволюційної нагородної системи.

Окремо в межах останнього періоду виділяють практику впровадження системи нагород у часи революційних змагань і національної революції трьома національними урядами України – за часів УНР, Української Держави – Гетьманату та Директорії.

Післяреволюційний період, із часу утворення УСРР, охоплює такі етапи:

1918 – 1940 рр. – формування радянської нагородної системи;

1941 – 1945 рр. – її розвиток у роки Великої Вітчизняної війни;

1946 – 1991 рр. – післявоєнний період;

із 1992 р. – формування системи державних нагород незалежної України.

Українські традиції в справі державних відзнак почали складатися понад тисячу років тому — в давньоруські часи. Можна згадати, що заможними мешканцями Київської Русі

використовувалася нашійна прикраса з дорогоцінного металу – гривна. Продовженням започаткованої князем Володимиром для русичів традиції стали нашійні ланцюги з орденськими відзнаками, які застосовують дотепер. Водночас побутували матеріальні заохочення для військових ватажків у вигляді пожалувань «казною» та землями.

Існує думка, що златники відігравали роль не стільки грошових знаків, скільки цінної нагороди для дружинників. Інакше кажучи, за ними визнають значення перших нагородних медалей. Подальші конфлікти між окремими князівствами Русі не сприяли затвердженню сталих традицій у справі нагороджень. Зрештою, монголо-татарська навала спричинила тривалий занепад руських земель. У XIV сторіччі значна частина їх увійшла до складу Великого князівства Литовського та королівства Польського. В цей період у країнах Західної Європи почали запроваджувати поширені тепер нагороди — ордени. Доки переважна частина земель сучасної України була частиною Великого князівства Литовського, а після Люблінської унії 1569 р. – Речі Посполитої, нагородні ордени тут не застосовувалися.

За часів Козацької держави XVII–XVIII ст. в Україні не було власних нагородних знаків. Роль нагород виконували речі бойового призначення: холодна та вогнепальна зброя, обладунок, кінська упряж. Водночас козацьке військо мало власну оригінальну систему відзнак: клейноди, що були як загальновійськовими, так і посадовими відзнаками. До них належали: гетьманська булава, бунчук, печатка, хоругви, бубни, литаври, сурми, комишина для письма, а також козацька гармата.

У 60-х рр. XVIII століття запорожці разом з іншими козаками отримували медалі зазвичай іменні. Їх вручали лише козацькій верхівці. Першим серед запорожців «подаровану» бронзову медаль одержав 1763 року кошовий отаман Григорій Федорів. За мужність і стійкість у російсько-турецькій війні 1763–1774 рр. Катерина II нагородила запорозьку козацьку старшину персональними іменними медалями. Царські нагороди козаки називали «цяцьками».

Після входження українських земель до Російської держави національні нагородні традиції в Україні були перервані. Звісно, не були вони поновлені у нас і за часів СРСР. Однак вивчення нагород царської Росії та СРСР є необхідною умовою для кращого розуміння розвитку нагородної справи в країнах, що постали після розпаду Союзу, зокрема і в Україні.

До 1918 року Україна не мала власних державних нагород. У часи національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. в Україні зароджується і починає складатися своя нагородна система.

До 1918 р. Україна не мала нагород у вигляді орденів. У Головному штабі армії Української Держави за гетьманства П. Скоропадського спеціальна комісія (очолили її Г. Нарбут та В. Модзалевський) розробила систему відзнак для військових і цивільних: ордени князя Ярослава Мудрого (за заслуги на громадському полі), Св. Княгині Ольги (за заслуги жінок на громадському полі), Св. Архістратиґа Михаїла (за військову хоробрість); хрести – Залізний хрест (за визвольну боротьбу), Св. князя Володимира (за державну цивільну службу), хрест на зорі (зірці) – «Слава і відродження України». У часи Директорії були розроблені закони, грамоти та проєкти (креслення, дизайн) семи бойових хрестів і медалей чотирьох ступенів, що їх мали

носити на стрічці. Це були перші спроби з боку Української держави надати справі творення нагородних відзнак системного характеру.

Нагородна спадщина української діаспори становить цікавий масив різноманітних відзнак – від нагород державного рівня, запроваджених урядом УНР в екзилі (пізніше Українською Національною радою), до відзначень окремих військових формувань, громадських, ветеранських, політичних і культурних організацій.

Для вояків Легіону Українських Січових Стрільців у серпні 1918 р. був запроваджений Хрест ЛУСС (або Гуцульський хрест). Він започаткував традицію масового нагородження для вшанування учасників окремого військового формування. Хрест став за основу форми майже всіх майбутніх вітчизняних нагород за участь у воєнних кампаніях та битвах.

За 1917–1920 рр. національні уряди на теренах України не змогли видати жодної заснованої відзнаки.

У 1992 р. в незалежній Україні почала формуватися власна нагородна система. Правове поле визначало існування двох рівнів нагород: державні нагороди (засновані законодавчою владою) і президентські відзнаки (запроваджені поправкою від 13 лютого 1992 р. до Конституції України 1978 р.). До 2000 р. в Україні склалася струнка нагородна система із своєю ієрархією. Найвищу сходинку в ній посідає найвища відзнака «Звання «Герой України» (серпень 1998). Вона складається з двох орденів: «Золотої Зірки» і Ордена Держави. Орден Держави № 1 вручено 26 листопада 1998 р. Президентові НАНУ академікові Б. Патону.

Другим є елітарний Орден князя Ярослава Мудрого (п'ять ступенів, 1995). Третє місце посідає триступеневий орден «За заслуги» (1996), що замінив Почесну відзнаку Президента України, засновану з нагоди першої річниці незалежності України (1992). Наступним іде Орден Богдана Хмельницького (трьох ступенів, 1995), призначений для нагородження військовослужбовців та ветеранів Великої Вітчизняної війни за проявлені героїзм і мужність при захисті Вітчизни. Цю відзнаку органічно доповнює Орден «За мужність», яким відзначається героїзм, виявлений за надзвичайних обставин і спрямований на захист людини, її прав та свобод. До 1996 р. нагороджували зіркою «За мужність» і хрестом «За мужність», тепер це – Орден «За мужність» (трьох ступенів, 1996). Шостим у системі відзнак є Орден княгині Ольги (трьох ступенів, 1997), яким нагороджують жінок за визначні особисті заслуги в державній, громадській, виробничій, науковій, освітній, культурній та інших сферах суспільної діяльності. Сьомою нагородою в системі державних орденів України став 30 липня 2003 р. Орден Данила Галицького.

Особливе місце в системі державних нагород України посідає відзнака «Іменна вогнепальна зброя» (квітень 1995), що успадкувала традицію нагородження іменною зброєю в українському козацькому війську XVII–XVIII ст. та в збройних силах УНР. Іменною зброєю є пістолет моделі «Форт-12», створений вітчизняними зброярами.

В Україні функціонують також сім медалей – «За бездоганну службу» (трьох ступенів, 1996), «За військову службу Україні» (1996) та інші, призначені для нагородження військовослужбовців Збройних сил України.

16 березня 2000 р. Президент України підписав ухвалений Верховною Радою України Закон України «Про Державні нагороди». Статус державних нагород отримали сім видів відзнак і звання «Герой України»: орден, медаль, речова відзнака «Іменна вогнепальна зброя», Почесне звання України (37 звань; почесні звання заслужений артист, архітектор, вчитель, художник мають вищий ступінь «народний»), Державна і національна премія України, президентські відзнаки.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Замлинський В. О, Дмитрієнко М. Ф., Балабушевич Т. А. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник. Київ, 1992. 324 с.
2. Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни. Луцьк. 2015. 424 с.
3. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни : короткий курс. Київ. 1963.
4. Горохівський П. І. Спеціальні історичні дисципліни : курс лекцій : навчальний посібник для студентів денної форми навчання. Умань. 2011.
5. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. Київ, 2008.

Додаткова література

6. Про державні нагороди України : Закон України від 16 березня 2000 р.
7. Будзало В. Орден «За заслуги» (до 10-річчя першої нагороди незалежної України). *Український історичний журнал*. 2002. № 6. С. 78–91.

8. Кучерук О. Історія відзнаки Української Народної Республіки «Хрест Симона Петлюри». *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Київ. 2006. Вип. 12, ч. 2. С. 383–395.

9. Нагороди України. *Пам'ятки України: історія та культура*. 1995. № 2.

10. Баїк О. І. Питання правового регулювання державних нагород в Україні та інших державах: порівняльний аналіз. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»* : зб. наук. пр. Львів, № 801 : Юридичні науки. 2014. С. 224–228.

11. Воронін В. М. Введення нових почесних звань у нагородну систему УРСР в 60-ті роки ХХ сторіччя. *Грані*. 2013. № 11. С. 10–15.

12. Воронін В. М. Нагородна система України ХХ–ХХІ століть: виникнення та розвиток в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2013. 36 с.

13. Воронін В. М. Удосконалення нагородної системи УРСР в 60-ті роки ХХ сторіччя. *Грані*. 2013. № 10. С. 139–142.

14. Гайдукевич В. Кому потрібна сила знаків : Медалі України. *Дзеркало тижня*. 2015. 25 квітня. С. 3.

15. Данилиха М. Художні особливості нагород та відзнак УПА та УНА – національних збройних формувань Другої світової. *Вісник Львівської національної академії мистецтв* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Художній метал в Україні: минуле, сучасне, майбутнє». № 5 Спецвипуск. Львів. 2008. С. 66–73.

16. Євтушенко Ю. Інструкторська школа старшин та її нагрудний знак. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2013. № 10. С. 68–71.

17. Коритько Д. Г. Конституційно-правове регулювання державних нагород України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук :

12.00.02. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2015. 20 с.

18. Круковський О. До питання про походження і датування відзнаки «Соборна Україна». *Пам'ятки України: історія та культура*. 2012. № 9. С. 34–37.

19. Кучерук, О. С. «Хрест Симона Петлюри» – відзнака Державного центру УНР в екзилі. *Український історичний журнал*. 2009. № 3. С. 43–48.

20. Манзуренко В. Бойові нагороди Української Повстанської Армії *Наукові зошити історичного факультету / редкол.: Л. Зашкільняк та ін.* Львів, 2006. Вип. 8, ч. 2. С. 272–302.

21. Пасюк І. Нагороди духовенства (історія заснування та відродження). *Історія та сучасність Православ'я на Волині : матеріали I наук.-практ. конф., 13–14 груд. 2010 р.* Укр. православ. церква, Волин. єпархія, Волин. духов. семінарія. Луцьк, 2011. С. 65–70.

22. Пахолко С. Вшанування пам'яті Івана Котляревського в Галичині у фалеристичних пам'ятках 1898–1903 рр. *Нумізматика і фалеристика*. 2013. № 4. С. 25–26.

23. Пахолко С. Товариство «Просвіта» у фалеристичних пам'ятках першої половини ХХ ст. *Нумізматика і фалеристика*. 2013. № 4. С. 27–30.

24. Семотюк Я. Українські військові відзнаки: ордени, хрести, медалі та нашивки. Т. 34. Наук. т-во ім. Шевченка в Канаді. Львів : Вільна Україна, 1993. 50 с.

25. Спеціальні історичні дисципліни: Зведений бібліографічний довідник-показчик: атрибутика, емблематика, медальєрика, символіка, фалеристика / НАН України, Інститут історії України ; М. Ф. Дмитрієнко (ред.), Л. П. Маркітан (упоряд.) : у 2-х частинах. Київ, 1997.

26. Сопов О. Від золотої мухи до жерстяного хреста : Еволюція орденів і нагород від 11 до 19 ст. *Історія України*. 2015. № 19. С. 1–2.

27. Українська фалеристика: З історії нагородної спадщини. У 2 кн. / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж., Нац. експерт. ін-т України ; Д. Табачник та ін. ; голов. ред. С. Головка. Київ : Либідь, 2004. Кн. 1. 480 с.
28. Семотюк Я. Українські військові відзнаки. Торонто, 1991.
29. Нагороди України: у 3 т. / Д. Табачник та ін. Київ, 1996.
30. Орден Богдана Хмельницького. *Військо України*. 1995. № 3–4.
31. Орден Ярослава Мудрого. *Урядовий кур'єр*. 1995. 29 серпня.

Тема 6

Вексилологія

1. Вексилологія як спеціальна історична дисципліна.
2. Джерела вексилології та основні методи і способи їх дослідження.
3. Історія використання знамен, стягів на українських землях.
4. Історія становлення й утвердження Державного прапора України.

1. Вексилологія як спеціальна історична дисципліна

Вексилологія, або прапорознавство (від лат. *вексіллюм* – прапор та гр. *логос* – вчення, наука), вивчає прапори, стяги, знамена, хоругви, бунчуки, вимпели, штандарти та інші вексиліуми як історичні пам'ятки, досліджує їхній символічний зміст, а також розвиває на науковому рівні основи їх теоретичного і практичного застосування в сучасних умовах.

Об'єкт дослідження – різні види полотнищ з нанесеними на них малюнками чи інші, прикріплені до древка чи спеціального флагштока, символи, які мають розпізнавальне значення.

Предмет дослідження – генезис та процеси становлення всіх різновидів прапорів, з'ясування їхнього змісту й походження, вивчення взаємовпливів, оцінювання історичного значення та соціальної функції.

Як окрема спеціальна історична дисципліна вексилологія трактується з кінця 50-х років ХХ ст., коли уперше було застосовано цей термін. Іноді вексилологію продовжують вважати частиною геральдики, це пов'язано з тим, що на давніх прапорах і знаменах використовували переважно геральдичні символи. Звуження предметної області, а також політичні зміни після Другої світової війни, які привели до розпаду колоніальної системи та появи нових держав, ширшого застосування різних видів прапорів, росту зацікавлення прапорництвом і появи в цій галузі спеціальних науково-дослідних організацій, прискорили виокремлення вексилології в самостійну дисципліну.

Вексилологія дає багато допоміжного матеріалу для вивчення політичної, соціальної, військової історії, геральдики, емблематики. Зображення її часто використовувалися на картографічних матеріалах. Знайомство з вексилологією дозволяє збільшити інформаційну віддачу досліджуваної пам'ятки і провести її атрибуцію за хронологічними та регіональними (або й особистими) ознаками. Вексилологія тісно пов'язана із джерелознавством, дипломатикою, музеєзнавством, картографією та генеалогією.

Дослідження побудови та сюжетних ліній і їхніх змін на прапори дає змогу визначити різні культурні, релігійні та політичні впливи, взаємозв'язок між різними національними традиціями. Вивчення художнього вирішення прапорів дозволяє простежити розвиток мистецьких тенденцій на окремих етапах історичного розвитку суспільства.

Отже, вексилологія вивчає прапор у трьох різних аспектах: як історичні джерела; як засіб джерелознавчих досліджень; як пам'ятки мистецтва.

Прапорознавство також тісно пов'язане з іншими сферами діяльності, зокрема морською справою, міжнародним правом, дипломатичним етикетом.

Формування термінологічної системи вексилології у нас ще не завершене і триває й досі. Спостерігається переосмислення та часткове звуження змісту історичних термінів. Так, повертається літописний термін «стяг», який із XIV ст. фактично вийшов з ужитку. Значення загального поняття «хоругва» (чи видозмінене «корогва»), відомого з XII ст. і широко вживаного до початку XX ст., звузилося лише до визначення церковних вексилумів. Натомість узагальненим для всіх видів стало визначення «прапор». Дискутується зміст терміна «знамено» – або як великий парадний прапор у національних кольорах з гербом, або як прапор військового підрозділу, або як синонім до слова «прапор». З розвитком української морської термінології влилися й запозичені терміни – «гюйс», «вимпел», «брейд-вимпел» і т. п. Запозичене визначення «штандарт» вживається тепер у значенні прапор посадової особи. Спірними є пропозиції впровадження інших термінів (наприклад, «майва», «значок», «баннер», «гонфанон» тощо).

Регламентується визначення окремих частин прапорового полотнища та порядок опису прапора. В описі передусім зазначається форма полотнища та співвідношення його основних параметрів, далі вказується колір поля та зображених на ньому елементів. Якщо прапор складається з кількох смуг чи полів, то їх порядок подається при горизонтальному розташуванні – згори донизу, при вертикальному – від древка до вільного краю. Для графічних зображень прапора запроваджено рекомендовану Міжнародною федерацією вексилологічних товариств (FIAU) систему кодифікації колористики.

Різновиди прапорів із тканини чи подібних за значенням символів, виготовлених з твердих матеріалів і прикріплених до жердини, віддавна і постійно використовували люди як особливу систему знаків, що виконували інформаційно-розпізнавальну функцію під час ведення бойових дій, на морських судах, при здійсненні церемоніалів та в багатьох інших випадках. В окремих народів подібні атрибути відігравали роль культового символу.

Спільним елементом знаків такого типу була довга дерев'яна чи металева жердина, на кінці якої кріпилися елементи, виконані з волосся, рогів, кісток, шкіри, хутра, пір'їн, а в пізніші часи – вирізьблені з дерева чи відлиті або вирізані з металу. **Ці протопрапори називають вексилоїдами**, а найдавніші їхні зображення маємо на єгипетських барельєфах з 3400 р. до н. е. Аналогічні атрибути вживалися також в Ассирії, Вавилонії, Персії, звідки, як вважається, вони потрапили до Риму, де в II ст. до н. е. використовували металеві знаки з фігурками вовка, кабана, коня.

У Китаї з винаходом шовку почали застосовувати шматки тканини на бамбукових палицях. Найдавніші згадки про подібні

символи в Європі знаходимо в грецьких джерелах кінця V ст. до н. е., які повідомляють про використання на адміральському прапорі афінського флоту пурпурового полотнища.

Проте особливого поширення різні європейські прапори набули з розвитком лицарства. Від періоду хрестових походів утверджуються прапори із зображеннями хрестів, які різнилися своєю колористикою. Становлення геральдичних традицій привело до появи гербових баннерів і знамен.

Баннієри – прямокутні прапорці з гербом, символом чи девізом господаря. Мальтійці мали червоний прапор із чорним хрестом, тевтонці – білий прапор з чорним хрестом, тамплієри – біло-чорний прапор.

Виникнення феодального суспільства з його складною ієрархією супроводжується появою цілої системи знамен, прапорів, штандартів. Велике знамено Карла Великого вивозили на спеціальній колісниці, в яку запрягали волів.

Спочатку більшість прапорів були пурпурного і червоного кольорів, згодом вони стали різноманітними. З появою монархій з'явилися родові кольори, які, як і герби, стали спадковими.

Розквіт абсолютизму супроводжувався появою розкішних особистих штандартів. Їх робили з шовкових тканин, розшивали золотом і сріблом, прикрашали дорогоцінними каміннями. В XVI–XVII ст. найпоширенішими були полотнища білого кольору з гербами. Білі прапори мали королі Франції, Англії, Іспанії, Португалії.

Символіка відображалася на прапорах багатьох держав.

В християнських державах поширеним став білий колір і хрест, символ християнства (Данія, Швеція, Греція, Норвегія, Великобританія, Іспанія, Мальта, Фінляндія). Символ ісламу –

півмісяць зображений і сьогодні на прапорах Туреччини, Тунісу, Алжиру, Пакистану, Сінгапуру.

Священні в буддизмі тварини (дракон, слон, лев) і жовто-оранжевий кольори характерні для прапорів Бутана, Брунея, Шрі-Ланки, Таїланду, Лаосу.

Особливу роль у систематизації прапорів відіграв розвиток мореплавання, коли для кораблів почали запроваджувати єдині зразки прапорів, що свідчили про державну належність.

2. Джерела вексилології, основні методи та способи їх дослідження

Перші публікації, присвячені українським прапорам, мали переважно описовий характер. Важливим етапом для утвердження національних символів була дискусія 1911–1913 рр. між львівськими та київськими дослідниками (І. Крип'якевич, С. Томашівський, К. Широцький) та подальша поява низки публікацій на цю тематику після 1917 р. (В. Різниченко, С. Шрамченко та ін.).

Під впливом прийнятих у німецькій геральдиці норм побудови прапорів у 1920–1930-х роках у Західній Україні була поширена думка, що національний прапор повинен мати зворотний порядок розміщення кольорів – із жовтою смугою вгорі (Т. Скотинський). Це призвело до затяжних дискусій та суперечок, які тривали вже в діаспорі фактично до 1990 р. (В. Січинський, М. Битинський, Р. Климкевич, В. Трембіцький та ін.). У науковий обіг було запущено низку неточностей і помилкових тверджень. Основними причинами такого стану вивчення проблеми були:

— трактування національних символів як «буржуазно-націоналістичних» в умовах УРСР і відповідно — відсутність будь-яких спеціальних досліджень на цю тему в радянській історіографії;

— неможливість доступу дослідників з-поза меж УРСР до радянських архівних збірок, оскільки матеріали з цієї теми мали гриф «таємно» й зараховувалися до так званих «спецфондів»;

— плутанина з датуванням за юліанським та григоріанським календарями, оскільки новий календарний стиль було запроваджено в УНР лише з 1 березня 1918 р.;

— друкарські помилки, хибні цитування дослідниками чужих праць, а то й просто «творчі домисли» окремих авторів;

— тенденційність з огляду на політизацію питання про порядок розміщення кольорів на прапорах.

У радянській історіографії розглядалися хіба що проблеми козацьких прапорів, і то переважно під мистецтвознавчим оглядом (М. Макаренко, В. Іванов, І. Крип'якевич, Я. Ісаєвич, І. Величко, П. Жолтовський).

Лише з процесом національного відродження в 1989—1991 рр. значну увагу було приділено питанню національного прапорознавства (К. Гломозда, А. Гречило, Я. Дашкевич, Б. Якимович, В. Сергійчук та ін.).

Діяльність Українського геральдичного товариства та пов'язаних з ним академічних установ і організацій, проведення з 1991 р. щорічних наукових геральдичних конференцій у Львові дали поштовх до всебічного вивчення окремих напрямків та аспектів вексилології: дослідження козацьких прапорів (Л. Гісцова, С. Лепявко, Ю. Мицик, Ю. Савчук, В. Стафійчук та ін.), міських і територіальних (А. Гречило, Є. Турек), цехових

(Ю. Легун, О. Соловка), організаційних (О. Круковський, А. Сова), військових (М. Чмир, М. Слободянюк, В. Карпов), церковних хоругв (Р. Косів), проблем термінології (Б. Якимович, О. Кохан) та ін.

Поряд із загальнонауковими методами застосовують джерелознавчий аналіз у поєднанні з прийомами та елементами порівняльно-історичного, статистичного методів. Метод порівняння й систематизації дозволяє узагальнити основні типи прапорів, визначити їхні спільні та відмінні характеристики. Метод аналізу та синтезу прапорів дає змогу окреслити основні тенденції розвитку прапорництва. Також використовують методи, напрацьовані геральдиком, сфрагістиком та іншими СІД.

Джерельну базу вексилології становлять збережені пам'ятки з музейних колекцій. На жаль, чимало експонатів було знищено впродовж радянського періоду як «націоналістичні» чи такі, «що не мають історичної цінності» (зокрема у збірці Львівського історичного музею). Багато українських прапорів, хоругв і знамен перебувають за межами України – в музеях Росії, Польщі, Швеції, Словаччини, США, Канади та ін. Окремі реліквії тепер повертаються на Батьківщину.

Специфіка вексилології полягає в тому, що основні джерела – оригінальні прапори, знамена чи штандарти – є недовговічними. Тому для вивчення та досліджень пам'яток давнішого періоду необхідно залучати не лише речові, а й писемні описові джерела та іконографічні матеріали, які зберігаються у фондах архівних установ чи рукописних збірках бібліотек.

Вивчення прапорів у світі велося в межах різних геральдичних організацій. Першою вексилологічною науковою

організацією став Центр дослідження прапорів, заснований 1962 року в США, який ставив за мету зібрати різноманітні прапорничі джерела, сформувати бібліографічні покажчики з дисципліни, видавати періодичний бюлетень. У 1965 р. у Мюйдерберзі (Нідерланди) відбувся Перший вексилологічний конгрес, під час якого заслухано було 17 доповідей, а також вирішено заснувати міжнародну організацію. Ці конгреси стали періодичними (проводять 1 раз на 2 роки). У Бостоні (США) під час Третього вексилологічного конгресу 7 вересня 1969 р. було утворено згадувану вище FIAU (Federation Internationale des Associations Vexillologiques). Нині вона об'єднує понад 50 організацій з різних країн світу, більшість з яких веде активну дослідну роботу та видає власні друковані часописи.

Науковий розвиток вексилології в Україні пов'язано з Українським геральдичним товариством (далі – УГТ), утвореним 9 липня 1990 р. у Львові. Від 1991 р. УГТ проводить щорічні наукові геральдичні конференції, на яких також розглядаються питання вексилологічної термінології, методики досліджень та ін. Від 1993 р. видається вісник УГТ «Знак», в якому регулярно приділяється багато уваги мілітарному, муніципальному, територіальному прапорництву. В 1995 р. УГТ стало членом FIAU, представники Товариства беруть участь у міжнародних вексилологічних конгресах.

На сьогодні продовжують розроблення методології й терміносистеми, виявляють й систематизують нові архівні матеріали, ведуть різні дослідження, опрацьовують основні засади сучасного творення прапорів з метою формування цілісної геральдично-вексилологічної системи.

3. Історія використання знамен, стягів на українських землях

На формування прапорництва на українських землях важливий вплив справили як традиції Візантії, Центральної Європи, Скандинавії, так і східна практика використання бунчуків – прикріплених до древка кінських хвостів. Про вживання стягів у Київській Русі маємо згадки у писемних та іконографічних джерелах. Переважно це були трикутні клиноподібні прапорці з релігійною символікою.

Давні хроніки та літописи досить часто подають відомості про використання різних прапорів. Першим джерелом, яке містить докладні описи хоругв українських земель, полки яких брали участь у Грюнвальдській битві 1410 року, є хроніка Я. Длугоша. Її відомості підтверджуються надалі низкою інших згадок, що свідчить про стабілізацію в цей час символіки адміністративно-територіальних утворень.

Із розвитком від XIV ст. місцевого самоврядування на основах Магдебурзького права поширюється використання міських і цехових прапорів. Окремо необхідно виділити функціонування церковно-процесійних і поховальних хоругв.

Значний вплив на українське мілітарне прапорництво справив розвиток козаччини. Наймаючи козаків для воєнних походів, монархи насамперед дарували їм клейноди, серед них і прапори, що трактувалися як знаки визнання особливих бойових заслуг.

Під час національно-визвольної війни козацьке військо використовувало прапори різного забарвлення із зображенням зірок, хрестів, місяців, гетьманських або земельних гербів.

Історичні джерела подають різні види гетьманських прапорів, а до числа гетьманських клейнодів належав також бунчук.

Від другої половини XVII ст. з утвердженням у Гетьманщині сотенно-полкового устрою використовували полкові, сотенні, курінні та інші корогви (великий полковий прапор), знамена й значки (малий прапор). Орденом гетьмана Кирила Розумовського у 1755 р. було уніфіковано порядок зображень елементів на сотенних і полкових прапорах – з лицьового боку фігурував національний герб (козак з мушкетом), а з іншого – знак відповідної сотні чи полку.

Формування поняття «національних кольорів» і затвердження національних чи державних прапорів для більшості сучасних держав припадає лише на XIX–XX ст. В основному поява таких символів тісно пов'язана з національно-визвольними рухами. Вибір самих знаків індивідуальний у кожному окремому випадку – іноді з апеляцією до історичної традиції давніх форм державності, іноді за основу беруть геральдичні символи політично найактивнішого регіону, іноді на це впливають певні культурні, політичні, релігійні чи природні особливості.

Утвердження як українських національних барв у сучасному значенні синьо-жовтого кольорового сполучення, сформованого на традиції символіки Галицько-Волинської держави XIV ст., датується 1848 р. і пов'язане з українським національним відродженням у Галичині. Поступово це поняття поширюється на Закарпаття, адміністративно підпорядковане угорській частині імперії Габсбургів, а з початком масової еміграції українців наприкінці XIX ст. за океан – і на поселення в Америці. На українських землях, що входили до складу Російської імперії, де українофільський рух переслідувався

царським режимом, національні кольори почали утверджуватися лише після революції 1905 р. у середовищі свідомих верств населення.

4. Історія становлення й утвердження Державного прапора України

Після повалення самодержавства в Росії в лютому 1917 р. остаточне загальноукраїнське визнання прапора засвідчило його масове використання не лише на українських землях, а й скрізь, де українці проживали та провадили активне громадське життя. Поширилося популярне трактування колористики, яке мало асоціативний характер: синє небо та жовтий лан пшениці. Прапор набув загальнонаціонального визнання, зберігши форму та отримавши новий зміст, а також дістав і юридичне затвердження у різних формах:

27 (14 за ст. ст.) січня 1918 р. Центральна Рада законодавчо схвалила блакитно-жовті прапори для військового та торговельного флотів УНР;

16 липня 1918 р. гетьман Скоропадський затвердив новий воєнно-морський прапор Української Держави (з національними кольорами у крижі);

13 листопада 1918 р. прийнято синьо-жовтий державний прапор ЗУНР;

15 березня 1939 р. Перший Сейм Карпатської України затвердив синьо-жовтий прапор як державний.

Синьо-жовті кольори використовували також на інших службових і військових прапорах і передбачалися в проєктах Конституції УНР.

У 1920–1930-х роках у Західній Україні в умовах польської окупації розпочалися дискусії про порядок кольорів на

прапорі (яка смуга верхня – синя чи жовта), про нібито «негеральдичність» прапора, що зрештою вилилося у «конфлікт кольорів», політизацію та чвари, що фактично тривали в діаспорі до відновлення національних символів в Україні.

Проголосивши 25 грудня 1917 р. у зайнятому червоноармійцями Харкові владу рад, більшовики імітували створення паралельної Центральній Раді форми національної державності, й тому також експлуатували назву «Українська Народна Республіка» і використовували червоний прапор з нашитими в крижі блакитною і жовтою смужками. Коли ж більшовики зуміли закріпитися на Лівобережжі, то 1919 року назву УНР було змінено на УССР чи УСРР (Українська Соціалістична Радянська Республіка), а також затверджено торговельний, морський і воєнний прапор УСРР – червоне полотнище, в крижі якого розміщалася вишита золотом назва республіки (абревіатурна або повна).

Відродження українських національних барв відбулося із розпадом СРСР. Цьому передувала доволі політизована дискусія в суспільстві – за період 1989–1991 рр. світ побачила значна кількість статей на цю тему. Нарешті 28 січня 1992 р. постановою Верховної Ради синьо-жовтий прапор було затверджено як державний символ України (і закріплено в 1996 р. у Конституції України). Чинним законодавством передбачено функціонування прапорів областей, районів, міст, селищ і сіл. Затверджено Штандарт Президента України, прапори окремих служб і штандарти посадових осіб, військові та відомчі символи. Широко використовують прапори навчальних закладів, спортивних клубів, установ, фірм, підприємств, політичних партій,

громадських організацій, а також національних меншин, які проживають на території України.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Замлинський В. О, Дмитрієнко М. Ф., Балабушевич Т. А. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник Київ, 1992. 324 с.
2. Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни. Луцьк. 2015. 424 с.
3. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни : короткий курс. Київ. 1963.
4. Горохівський П. І. Спеціальні історичні дисципліни : курс лекцій : навчальний посібник для студентів денної форми навчання. Умань. 2011.
5. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. Київ, 2008.

Додаткова література

6. Савчук Ю. Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій). *Український історичний журнал*. 2000. Вип. 1, ч. 1. С. 214–260.
7. Гречило А. Герб і прапор Підгайців. *Підгайці та Підгаєччина : 20-річчю відновлення Підгаєц. р-ну присвячено* : наук.-краєзн зб. / упоряд. Степан Колодницький. Тернопіль, 2012. С. 120–122.
8. Кот С. І. Реліквії козацтва в контексті українсько-російських переговорів щодо їх повернення (1920–1930-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2009. № 1. С. 129–143.
9. Кот С. Шукаючи втрачені клейноди : у справі повернення й реституції культурних цінностей українського козацтва. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2007. № 2. С. 86–119.

10. Попович Н. Прапори держав. *Географія*. 2007. № 3. С. 35–36.
11. Тригуб В. Морський прапор запорожців. *Музеї України*. 2007. № 2/3. С. 5.
12. Бевз Т. Символічна репрезентація громадянської ідентичності в умовах перехідного суспільства. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса*; голов. ред. О. О. Рафальський; редкол.: Т. А. Бевз та ін. Київ, 2014. Вип. 6 (74). С. 4–17.
13. Сергійчук В. Національна символіка України. Київ, 1992.
14. Сокольський А. Національна символіка України. Запоріжжя, 1993.

Тема 7

Генеалогія

1. Генеалогія як спеціальна історична дисципліна.
2. Виникнення генеалогії та її розвиток.
3. Українська генеалогія, її періодизація та особливості становлення.
4. Генеалогічні джерела та методика роботи з ними.
5. Методика генеалогічного дослідження, його специфіка.

1. Генеалогія як спеціальна історична дисципліна

Генеалогія є однією з найдавніших історичних дисциплін, оскільки інтерес до свого походження був притаманний людині від початку.

В епоху родового ладу знання про етногенез народів, про предків та їх героїчні подвиги передавалися в усних переказах.

Уявлення про кровну спорідненість у ту епоху були невід'ємною частиною суспільної свідомості та культури суспільства, вони допомагали уникнути шлюбів між родичами. Найбільш ранні відомості про походження народів, племен та окремих родів збереглися в етногенетичних переказах і міфах.

На сьогоднішній день генеалогія як наука немає чіткого, повного, єдино встановленого визначення.

Одне з перших визначень генеалогії знаходимо в енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза, І. А. Ефрона, де «генеалогія – систематическое собрание сведений о происхождении, преимстве и родстве родов и фамилий». Автори радянських енциклопедичних видань відносили генеалогію до допоміжних історичних дисциплін, яка займається вивченням походження родів, прізвищ та окремих осіб, родинними зв'язками, складанням родоводів. Так, зокрема, в «Українській радянській енциклопедії» про генеалогію зазначалося, що ця наука «досліджує і викладає у хронологічній послідовності матеріали про походження, родинні зв'язки та інші зв'язки відомих (здебільшого дворянських) родів».

У сучасній науковій літературі існують й інші погляди на генеалогію як науку. Так, наприклад, В. Томазов поділяє генеалогію на історичну та практичну. На його думку, «генеалогія історична – спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження родів та окремих осіб, родинні зв'язки, історію сімей різного соціального походження. А генеалогія практична, утилітарна : 1) власне родовід, систематичне зібрання відомостей про походження роду, його історію та споріднення з іншими родами; 2) сукупність наукових методів, з допомогою яких складається родовід».

У сучасній українській науковій думці закріпилася ще одна дефініція, яка більше відповідає модерній вимові – «родознавство».

Найбільш вдалим і повним є визначення поняття генеалогії, яке запропонував В. Кобрін: «Генеалогія – історична дисципліна, яка займається вивченням і складанням родоводів, з'ясуванням походження окремих родів, родин і осіб і виявленням їх родинних зв'язків у тісній єдності з встановленням основних біографічних фактів і відомостей про діяльність, соціальний статус і власності цих осіб».

Генеалогічна інформація використовується в дослідженнях з економічної історії, історії класової структури і її динаміки, історії політичних і державних установ, влади, історичної демографії, етнічної історії. Під час вивчення класової та соціальної структури середньовічного суспільства генеалогія може простежити умови формування різних категорій населення, соціальну психологію цих груп. Питання генеалогії відігравали не останню роль економічного життя суспільства, так як під час феодалізму права власності, насамперед на землю, нерозривно пов'язувалися з соціальним статусом людини і передавалися у спадок. Розроблення проблем феодальних поземельних відносин неможливе без урахування генеалогічних чинників.

Найважливіше значення генеалогічний чинник мав у політичній історії. Це насамперед належить до спадкової передачі влади. Крім того, родинні зв'язки або протистояння сімейств багато в чому визначали характер і зміст політичної боротьби. Без урахування генеалогії не можна досягнути й систему міжнародних відносин. Шлюби царюючих осіб визначали стійкі

дипломатичні союзи, надавали величезний вплив на долі цілих народів і держав.

Широке застосування знайшла генеалогія в історичній демографії. За періодом Середньовіччя немає достовірних статистичних відомостей про народонаселення, тому стосовно цієї епохи сучасній історичній демографії доводиться спиратися на використання даних наукової генеалогії, одержаних у результаті багаторічних досліджень генеалогічних закономірностей. Однією з них є встановлення приблизної тривалості життя одного покоління. Шляхом аналізу обширного генеалогічного матеріалу доведено, що в середньому на століття припадає 3 покоління по чоловічій лінії і 4 – по жіночій, середня різниця у віці між батьком і дітьми 30–35 років, а між матір'ю і дітьми – 20–25 років. Генеалогія дозволяє судити про людей середнього віку вступу в шлюб і середньої народжуваності в різних соціальних групах. Ці дані добре піддаються комп'ютерному обробленню, що значно полегшує роботу демографів.

Матеріали генеалогії використовують не лише історики, а й літературознавці, мистецтвознавці, музейні працівники.

Результати генеалогічних досліджень застосовуються і фахівцями природничо-наукового напрямку – біологами, генетиками, медиками, психологами, криміналістами. Особливо тісно генеалогія пов'язана з генетикою, причому не лише генетика звертається до генеалогічним матеріалами, а й сучасна генеалогія багато в чому спирається на розробки генетиків.

Вивчення династичних шлюбів дозволяє виявити деякі закономірності медико-біологічного порядку. Наприклад, встановлено, що фізичне виродження деяких династій, зокрема

іспанських монархів, пояснюється шлюбами королів, які належали не лише до однієї чоловічої, а й до однієї жіночої лінії.

2. Виникнення генеалогії та її розвиток

Розвиток генеалогії пов'язано з зародженням класового суспільства, під час появи якого виникла потреба в знанні спорідненості вождів, царів та інших правителів. Крім того, в суспільствах минулих епох знання родоводу було необхідно для визначення ступеня споріднення та принципів успадкування титулів і майна.

До числа найдавніших письмових джерел з генеалогії можна віднести реєстри єгиптян, розповіді Геродота, сімейні звістки римлян.

В епоху раннього Середньовіччя складання генеалогій знову набуло усну форму, і було особливим жанром поетичної творчості. Професійні співаки вплітали в свої епічні пісні родоводи вождів і королів. Епос тих часів частково дійшов до наших днів, і містить цікаву інформацію для фахівців, хоча цінність епічних пісень як джерела з генеалогії значно знизилася через наявність численних фантастичних сюжетів.

Найбільш добре збереглися ісландські родові саги, що відрізняються історичною достовірністю, тому що сімейна традиція не допускала довільного трактування родоводів, і перешкоджала внесенню в саги міфологічних елементів. Але зазвичай епічні твори викладали покоління за поколінням історію династії вождя або короля, зводячи її до якогось місцевого язичницького божества. А коли в Західній Європі почало поширюватися християнство, родоводи правлячих династій стали зводити до Ноя і Адама, не виключивши з них античних богів і героїв і місцевих язичницьких духів.

Розквіт прикладної генеалогії почався в Західній Європі в період розвиненого Середньовіччя, коли з розвитком дворянського стану оформилися правові норми, які давали йому численні права та переваги. Свобода, участь у політичній владі, управлінні та військовій справі перетворилися на спадкові привілеї. Питання походження та споріднення набули особливого значення, і феодали стали ревно охороняти свої привілеї. Упродовж життя дворянин неодноразово мав надати докази чистоти крові: під час посвячення в лицарі, під час присвоєння герба, під час вступу в шлюб. Родоводу підкріплювалося і право брати участь у лицарському турнірі.

У зв'язку з новими обставинами генеалогія початку стає на наукову основу. Її розвиток ішов паралельно з геральдиком, **і саме герольди стали першими професійними знавцями генеалогії.** Спочатку їх обов'язком було прославляти учасників лицарських турнірів і давати про них довідки. Для цього герольди збирали інформацію про походження і родоводів різних представників дворянства. А пізніше на підставі цих відомостей було складено найдавніші в Західній Європі родовідні книги, що містили родоводи в додаток до наведених там лицарським гербів. Згодом родовід, складений і зафіксований герольдами, набув характеру юридичного документа.

У XV ст. почався загальний підйом науки, властивий Ренесансу. У генеалогії це виразилося в появі цінних довідників з історії правлячих династій, почали формуватися перші генеалогічні колекції, розраховані на використання фахівцями, фіксація родинних зв'язків стала проводитися в зручній графічній формі генеалогічної таблиці. При складанні родоводів крім усних

переказів стали використовуватися документи – Копії з капітуляріїв, грамоти, виписки з хронік.

«Золоте століття» генеалогії припадає на XVI-XVII століття. У цей час нові багаті сімейства, вихідці з буржуазних верств, прагнули обзавестися родоводами, належними новому положенню. Виникло безліч фальшивих генеалогій. І в генеалогії стали застосовувати критичне вивчення джерел, на яких ґрунтувалися родоводи.

Перевіряючи родоводи, герольди зібрали величезний фактичний матеріал, на підставі якого в XVI–XVII ст. було створено безліч довідників з генеалогії королівських і аристократичних родів.

Розквіт генеалогії спостерігався в XV–XVI ст. і на Русі. До XV ст. основні відомості про родинні зв'язки на Русі містилися в літописах, актах і листуванні. Уже в найдавніших руських літописах трапляються перерахування великих та удільних князів, а в новгородських літописах навіть наводяться списки посадників і інших посадових осіб, що супроводжуються генеалогічними відомостями. З кінця XV–XVI ст. при обґрунтуванні прав на престол використовувалися легенди про походження династій.

У XVI–XVIII ст. у Західній Європі виник науковий інтерес до теоретичної генеалогії. У 1721 р. у Віденському університеті з'явилася перша кафедра теоретичної генеалогії, де розроблялися підручники й курси лекцій, удосконалювалися методи складання родоводів таблиць і розписів, системи нумерації спорідненості.

Епоха буржуазних революцій XVII–XIX ст. викликала падіння інтересу до прикладної генеалогії, традиційно займалася виключно аристократичними родинами. Але теоретична

генеалогія продовжувала розвиток: у Франції, Англії, Німеччині вийшла низка великих робіт, присвячених історії як великих аристократичних родів, так і провінційного дворянства. Німецькі вчені – лідери теоретичної генеалогії – вперше стали розробляти генеалогію як допоміжну історичну дисципліну, яка перебуває в одній низці з геральдикою, хронологією, дипломатикою.

У Росії після публікації «Жалуваної грамоти дворянству» 1775 р. практичною генеалогією почали займатися губернські дворянського зібрання, які відсилали родоводи в Герольдію.

У XIX – початку XX ст. крім традиційних досліджень з дворянства з'являлися перші роботи з родоводів представників недворянських станів, насамперед буржуа.

На початку XX ст. з'явилися роботи професора Віденського університету О. Форста де Батталья, в яких велика увага приділялася новими напрямками генеалогії, критиці джерел та методикою роботи з ними. Фахівці різних країн досі займаються подальшою розробкою цих питань.

Важлива тенденція сучасних робіт – звернення до походження недворянських сімей – селянства, бюргерства, купецтва, чиновництва. Для цих досліджень залучаються нетрадиційні джерела – приватні акти, контракти, документація міських магістратів, судові протоколи, податкові списки, документи про масові амністії тощо. Це дозволяє відновити історію сімей практично будь-якого соціального статусу, навіть найманих працівників і підмайстрів.

Важливим є і те, що сучасна генеалогія приділяє велику увагу спорідненості по жіночій лінії, яка не мала практичного значення в середні століття, але дуже важливо для виявлення генеалогічних закономірностей, для соціальної демографії.

Вивчення прямого споріднення по жіночій лінії відкриває нові перспективи і в розробці проблем політичної історії.

3. Українська генеалогія, її періодизація та особливості становлення

Джерельна база українських генеалогічних досліджень почала формуватися ще в часи Київської Русі.

Це – літописи, церковні синодики, або пом'яники, суботники, диптихи, куди записували імена померлих родичів для церковного поминання.

XVII ст. – поч. XVIII ст. – період, коли матеріали досліджень використовували переважно з практичною метою: підтвердження права власності, влади, соціального становища. Саме в цей період були закладені основи інформаційних знань про джерела та дослідницьку базу з генеалогії.

Інокентій Гізель «Синопис или краткое собрание от различных летописцев» (1674 р.)

Феофан Прокопович «Родословная роспись Великих Князей и Царей России» (1719 р.) .

Друга половина XVIII ст. – поч. XIX ст. – генеалогічні дослідження проводилися переважно з утилітарною метою – для доказу шляхетського походження (отримання дворянства (шляхетства)) та для соціального самоутвердження української еліти в Російській імперії. Започатковано також наукові узагальнення генеалогічних джерел.

Родовідними справами займалися Герольдія російського Сенату та австрійська Комісія Магнатів.

Доказами благородності слугували королівські привілеї, царські грамоти, гетьманські та полковницькі універсали, купчі, грамоти про призначення на певну посаду, за яку дарували землі;

законність народження всіх попередніх предків, формулярні (послужні) списки тих чи інших предків, метричні виписки, духовні заповіти (тестаменти, духівниці) тощо.

На підставі цих документів і складала свої родоводи козацька старшина.

Г. А. Полетика – найголовніший «сочинителів» генеалогів.

Сер. XIX ст. – до 1917 року – поява великої кількості статей, розвідок, присвячених безпосередньо генеалогії різних родів, а також праць, в яких використовують генеалогічні джерела для вирішення інших проблем.

Від попередніх вони відрізняються метою їх написання та якісним і кількісним збільшенням джерельної бази цих досліджень. Саме в цей період було розпочато публікацію джерел, що містять інформацію генеалогічного змісту, як на сторінках різних видань, так і видання окремими книгами.

Лазаревский А. М. «Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII в.»

Лазаревский А. М.» Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии»

Маркович А. «Історична і статистична записка про дворянський стан і дворянське майно Чернігівської губернії»

Модзалевський В. «Малороссийский родословник». В 5 т. 1908–1914 рр.

Милорадович Г. «Малороссийское дворянство» (1890 р.) та «Родословная книга Черниговского дворянства».

Радянський період – характеризується вибірковістю підходів до використання інформаційного потенціалу генеалогічних джерел для висвітлення окремих періодів історії,

вирішення політичних, соціальних та економічних проблем розвитку радянського суспільства.

До 1940-х рр. ХХ ст. генеалогія сприймалася як класова дисципліна, яка служила інтересам заможних верств населення.

Українські генеалогічні дослідження не припинялися завдяки вченим, що працювали в еміграції.

У 1963 р. вони створили **Українське геральдичне та українське генеалогічне товариства**, друкованим органом яких був часопис **«Рід та знамено»**.

Проблемами української генеалогії в еміграції займалися О. Оглоблин, В. Сенютович-Бережний, А. Кущинський, Л. Винар.

Результати досліджень ці науковці викладали на сторінках різних періодичних видань української діаспори, таких як «Український історик», «Визвольний шлях», «Сучасність».

Із 90-х рр. ХХ ст. і до сьогодні – збільшення кількості праць з генеалогії, спеціалізованих довідників метричних книг, списків козацької старшини, шляхти, козацьких полків, «Реєстр війська Запорізького 1649 р.»

У 1990 р. у Львові було засновано **Українське геральдичне товариство**, яке основною метою своєї діяльності визначило сприяння відродженню та розвитку української геральдичної науки та суміжних з нею історичних дисциплін, зокрема й генеалогії.

4. Методика генеалогічних досліджень

Із давніх часів дані, зібрані в ході генеалогічних досліджень, оформляються у вигляді родоводу. Родовід містить легенду – тобто всі перекази, що розповідають про походження сімейства, перерахування всіх членів роду за колінами.

У найбільш загальному вигляді родоводи діляться на висхідні та низхідні.

Родоводи, складені за принципом висхідного споріднення, зазначають усіх предків особи, яка є об'єктом генеалогічного дослідження. Родоводи, в основі яких закладено принцип низхідної спорідненості, шикуються від загального предка до його нащадків.

Для зручності використання родоводи з ранніх часів оформлялися в графічному вигляді.

Ранні родоводи нерідко зображувалися у вигляді людської фігури, де батько з матір'ю поміщалися на голові, діти – на плечах, близькі й далекі родичі – на ногах, руках, пальцях.

Найбільш широко поширилися родоводи у вигляді генеалогічного древа.

В основі цієї графічної форми лежить універсальна ідея «світового дерева» («дерева життя»), яка відображає уявлення про загальний взаємозв'язок світу; в його символіці у всіх народів полягає мотив життєвої сили, плодючості. Як варіацію цієї ідеї монахи лицарських орденів розробили спосіб «дерева людського життя», в якому поєднувалося минуле, сьогодення і майбутнє, втілені в людських генераціях. Представники духовно-лицарських орденів будували древо за принципом висхідного споріднення: біля кореня містився герб особи, яка вступала в орден; стовбур ділився на дві головні гілки, де поміщали справа герб батька, зліва – герб матері; кожна з гілок ділилася ще на дві гілки з гербами діда та бабки з батьківській і материнській боку і т. д. Для вступу в орден було потрібно як мінімум 8 гербів з кожного боку.

Пізніше, оскільки земельна власність, соціальний статус і титули передавалися від батька до сина по чоловічій лінії, генеалогічне древо стали будувати за принципом спадної спорідненості: ім'я родоначальника містилося подібно кореню в підставі дерева, а на стовбурі та гілках у картушах розміщували імена, портрети та герби його нащадків. Додаткова інформація передавалася за допомогою кольору та символічних знаків.

Із кінця XV ст. поширилася нова форма генеалогічного узагальнення – таблиця. Таблиці, як і всі родоводи, поділяють на висхідні та низхідні. Але переважають таблиці спадкової спорідненості по чоловічій лінії, хоча вони можуть простежувати спорідненість і по жіночій лінії, або змішану спорідненість по обох лініях. Наприклад, відомі змішані таблиці висхідного споріднення, що свідчать лише про прямих предків як по чоловічій, так і жіночій лінії.

Генеалогічні таблиці мають низку переваг: вони наочні, компактні, їх легко видавати, графічними засобами легко підкреслити стать осіб, включених до таблиці, виділити систему перехресних шлюбів тощо. Вони можуть розміщуватися вертикально, горизонтально, по колу, у вигляді піраміди.

І все ж, незважаючи на наочність, таблиці мають і свої недоліки: вони громіздкі, не дозволяють включати додаткові дані – доводиться обмежуватися мінімумом відомостей про кожну особу: ім'ям, прізвищем, титулом, датами життя, кількістю шлюбів.

Найбільш повна та детальна форма родоводу – **родовідний (поколінний) розпис**.

У ній кожна згадувана людина отримує свій порядковий номер. За номером слідують всі дані, зібрані про цю особу.

Кожний дослідник або дослідний центр обирає ту систему, яка найбільш відповідає цілям і завданням дослідження, що проводяться. Останнім часом спостерігається тенденція до уніфікації систем нумерації, що дозволить різним генеалогічним центрам обмінюватися зібраними базами даних для виявлення родичів, які живуть у різних куточках планети.

Приклади різних систем нумерації можна знайти в спеціальних генеалогічних довідниках. Головне, що їх об'єднує – це те, що при номері кожного згадуваного в генеалогічній розпису особи даються обов'язкові виноски на номери його предків. Це дозволяє визначити ступінь спорідненості між представниками сімейства. Генеалогічні розписи стало набагато легше обробляти за допомогою комп'ютерних технологій. Тепер виявити спорідненість різних осіб не становить особливих труднощів. Генеалогічна розпис являє собою досить об'ємну роботу, і нерідко для наочності його доповнюють таблицею.

Створенню генеалогічному розпису передують кропітка робота зі збирання та систематизації даних про осіб, які будуть у неї внесені.

Підготовчий етап цієї роботи – складання генеалогічного досьє. Для зручності оброблення досьє створюють у вигляді уніфікованих генеалогічних карток, що дозволяють систематизувати матеріал і піддавати його комп'ютерній обробці.

5. Джерельна база генеалогічних досліджень

На сьогоднішній день джерельна база генеалогічних досліджень є досить чисельною та різноманітною за своїм складом.

Найпоширенішими є поділ генеалогічних джерел за двома критеріями – за способом фіксації генеалогічної інформації та змістом, інформативним наповненням джерела.

За першим критерієм джерела поділяють на три основні групи: речові, вербальні (усні) та письмові.

До усних джерел належать родинні легенди, перекази, а також пісні, оповідання та інші фольклорні форми, що містять відомості про того чи іншого представника роду. До речових – монети із зображенням королів та героїв, ордени, надгробні пам'ятники та інші предмети, що містять інформацію про власника чи автора речі». Найбільш насиченими генеалогічною інформацією є письмові джерела, які поділяють за походженням на офіційні, отримані внаслідок діяльності державних інститутів, і які є носіями більш достовірної інформації, та приватні, що виникли внаслідок діяльності окремих осіб і є надзвичайно цікавими, але мають виразно суб'єктивний характер.

Інші дослідники, беручи за основний критерій зміст, інформативне наповнення джерела, поділяють увесь комплекс джерел на дві групи: власне генеалогічні (прямі) та джерела для генеалогічних досліджень (непрямі). До першої категорії вони відносять уже розроблені генеалогічні схеми та розписи, що стосуються дворянства Російської імперії (зокрема й України) та інших країн, і рідко до духовенства, купецтва та інших станів. До другої категорії – метричні книги та сповідні відомості, формулярні списки і різноманітні біографічні матеріали (документи, мемуари тощо), матеріали переписів.

Також комплекс джерел із генеалогії можна поділити на дві групи: конкретно-генеалогічні (основні) та допоміжні.

За допомогою джерел з першої групи можна з'ясувати основні дати в житті людини (народження, шлюб, смерть), а також імена, прізвища її батьків та інших близьких родичів. Це – метричні книги церков, костелів, равинатів, свідоцтва про народження, шлюб, смерть, сповідні відомості, матеріали переписів, ревізій, паспорти, військові білети, анкети, особові справи, автобіографії, фільтраційні справи, посімейні списки, послужні списки, надписи на надгробках.

Джерела з другої групи містять побічну, непрямую інформацію, яка показує дослідникові шлях пошуку інших джерел, в яких потрібна інформація є в повному обсязі. Побічна інформація спонукає дослідника до пошукової роботи, до створення комплексів джерел, необхідних для вирішення відповідних пізнавальних завдань, реалізації системного підходу до джерел. У разі виявлення прогалин у джерелах побічна інформація набуває особливої цінності, оскільки може бути єдиною, що засвідчить ті чи інші факти минулого.

Ці документи є носіями інформації про родинні стосунки і можуть показувати напрямок пошуку відомостей про представників роду. Це – судові справи, листи, мемуари, спогади старожилів, сімейні легенди, статті в періодичних виданнях. За допомогою цих джерел ми можемо також підтвердити факт проживання представників досліджуваного роду на певній території і в певний час. Наприклад, компути, Реєстр 1649 року.

Також допоміжні джерела містять відомості про риси характеру предків, їх зовнішність. Таку інформацію можна знайти в судових справах, рекрутській і призовній документації, історичних розвідках з історії населених пунктів.

Практика проведення генеалогічних досліджень свідчить, що одним із найбільш цінних та достовірних джерел із генеалогії усіх станів є метричні книги та книги реєстрації актів цивільного стану. Адже метою будь-якого генеалогічного дослідження є пошук представників свого роду, реконструкція генеалогічних зв'язків, і саме ці джерела, на відміну від більшості документів, які містять інформацію про громаду, соціум, є носіями відомостей про конкретну людину в історичному процесі. Тому, зазвичай, саме з інформації, отриманої з метричних книг чи книг реєстрації актів цивільного стану, розпочинається складання будь-якого родоводу.

Станові генеалогічні джерела – специфічні документи, що містять інформацію тільки з генеалогії певних верств населення, тих соціальних груп радянського суспільства, які проживали на території України з сер. XVII ст. до сучасних часів.

Це, зокрема, джерела з генеалогії селян (ревізькі казки, посімейні списки), дворян (родовідні книги, справи про підтвердження дворянства), духівництва (клірові відомості, документація візитацій), міщан (обивательські книги), військовослужбовців (формулярні списки).

Окрему групу становлять джерела з генеалогії соціальних груп радянського суспільства (домові книги, судово-слідча документація, переписні листки). Ці джерельні комплекси є неоднорідними за своїм значенням, але за комплексного використання дозволяють отримати позитивний результат.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Замлинський В. О., Дмитрієнко М. Ф., Балабушевич Т. А. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник. Київ, 1992. 324 с.
2. Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни. Луцьк. 2015. 424 с.
3. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни : короткий курс. Київ. 1963.
4. Горохівський П. І. Спеціальні історичні дисципліни : курс лекцій : навчальний посібник для студентів денної форми навчання. Умань. 2011.
5. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. Київ, 2008.

Додаткова література

6. Войтович Л. В. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. Київ. 1992. 199 с.
7. Генеалогія династії Рюриковичів : бібліографічний довідник / уклад. Л. В. Войтович. Київ. 1990. 228 с.
8. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Біла Церква, 2001–2016.
9. Легун Ю. Генеалогія селян Подільської губернії : джерела. Вінниця, 2005. 516 с.
10. Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII– початок XXI ст.). Київ. 2006. 281 с.

Інформаційні ресурси

11. Електронна бібліотека «Україніка» URL: http://irbisnbuy.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRIB&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21SRW=dz&S21SRD=UP&S21FMT=preitem&C21COM=S&2_S21P03=RCOD=&2_S21STR=12.04

Генеалогія. Справочник. URL: <http://www.pseudology.org/Kojevnikov/Xrestomatiya/Genealog2.htm> -.

Тема 8 Палеографія

1. Палеографія як спеціальна історична дисципліна.
2. Палеографічний метод.
3. Матеріали і знаряддя письма в історичному розвитку.
4. Орнаментування писемних пам'яток.
5. Види письма.

1. Палеографія як спеціальна історична дисципліна

Палеографія – спеціальна історична дисципліна, що вивчає зовнішні ознаки документів, давні системи письма, їх походження та еволюцію, характерні особливості з метою прочитання та атрибуції тексту документа.

Об'єкт вивчення палеографії – написи на органічному матеріалі (пергаменті, бересті, папері та ін.), письмо, матеріал і знаряддя письма.

Предмет палеографії – конкретні типи й види письма, їх стилістичні різновиди, оздоблення письма та його мистецька, декоративна функція, регіони й локальні середовища витворення письма.

Зовнішні ознаки рукописів містять: знаки писемності, почерк, матеріал, на якому пишуть, знаряддя письма, прикраси рукописів, фарби, чорнила, водяні знаки, штемпелі, формат рукописів тощо.

Палеографія досліджує еволюцію графічних форм букв, письмових знаків (наприклад, ієрогліфів), пропорції їхніх складових елементів, види і еволюцію шрифтів, систему

скорочень та їхнє графічне позначення, матеріал і знаряддя письма. Натомість вивчення обставин походження писемності є прерогативою не палеографії, а швидше філології, лінгвістики та історії в цілому.

Як наукова дисципліна палеографія розвинулась у Франції в першій половині XVIII ст. Термін «палеографія» був уперше вжитий у XVIII ст. французьким ученим Б. Монфоконом, з ім'ям якого пов'язано і виділення науки з дипломатики в самостійну дисципліну.

Б. Монфокон вперше розробив метод палеографічного дослідження, розглянувши рукописи під кутом зору певних ознак у хронологічному порядку. Отже, він прослідкував еволюцію літер і визначив етапи в розвитку візантійського письма, виділив його типи.

Із середини XX ст. виявилася тенденція досліджувати листи усіх видів пам'ятників незалежно від матеріалу — не лише написи на воскових табличках, пергаменті, папері, але і написів на твердому матеріалі, на папірусі (до середини XX ст. написами і папірусами займалися в основному епіграфіка і папірологія) і бересті. З 50-х р. XX ст. предметом палеографії поступово стає також письмо нового і новітнього часу, що раніше майже не вивчалось.

Сучасна палеографія за системами письма і мовами, які ними користуються, поділяється на грецьку, латинську, арабську, індійську, кириличну (слов'янську), українську, російську, вірменську, грузинську тощо. Східнослов'янські рукописи написані зазвичай кирилицею. Кирилична палеографія поділяється, у свою чергу, на східнослов'янську та південнослов'янську.

Палеографія допомагає правильному прочитанню текстів, встановленню часу, місця створення й авторства недатованих, нелокалізованих та анонімних пам'яток, виявленню підробок, підтвердженню автентичності текстів.

На сучасному етапі палеографія включає три головні аспекти:

- 1) практичне читання тексту;
- 2) датування та локалізація, визначення місця походження;
- 3) вивчення письма в контексті розвитку середовища, в якому воно виникло і потреби якого задовольняло.

2. Палеографічний метод

Палеографічний аналіз джерела повинен поєднуватися із вивченням тексту, з'ясуванням його значення, а також з матеріалом, який дають інші спеціальні історичні дисципліни. Палеографічний аналіз може проводити лише висококваліфікований фахівець-палеограф.

В основі палеографічного методу лежать спостереження над сукупністю цілої низки палеографічних ознак (графікою букв, матеріалом для письма, прикрасами, знаряддями письма та ін.) і виявлення їх відповідності один одному. Палеографічний метод спрямований на аналіз зовнішніх ознак рукописних документів.

Основним методом палеографічного вивчення рукописів є визначення типових рис і особливостей досліджуваного документа, зіставлення палеографічних ознак і виявлення їх відповідності один одному в певному періоді, часі.

Найчастіше палеографічний метод визначає час створення документа.

Основним методом палеографічного вивчення та дослідження рукописів є визначення типових рис і особливостей аналізованого джерела. Однак вивчення рукописів пов'язане з труднощами, бо на текстах, печатках, прикрасах під впливом часу відбуваються зміни.

Палеографічний метод визначення часу місця появи писемного джерела подібний до археологічних методів визначення та датування предметів, які знайдені під час розкопок. Досить часто рукописи не мають певної дати і її не можна встановити за змістом, у такому разі допомагає саме палеографічний аналіз, який також дає можливість установити і місце творення документа.

У давнину не так багато людей володіли письмом, і досить часто наука письма передавалася з покоління в покоління, що зберігало певні, типові для певної місцевості особливості письма.

Палеографічний аналіз дає можливість установити також оригінальність рукопису, визначити, справжній він, підроблений чи фальсифікований.

Палеографія тісно пов'язана з іншими історичними науками. Так, для визначення часу і місця виникнення писемного джерела необхідні знання історичних хронології та географії, археології та особливо тісно пов'язаних з палеографією археографії, текстології, філігранезнавства, сфрагістики – науки про печатки, епіграфіки – науки про письмена на камені, дереві, металі та інших твердих матеріалах. Особливе місце займають знання історичної граматики, без якої неможливе правильне розуміння появи і використання окремих слів, термінів, понять. Це ще раз підкреслює, що в основі палеографічного аналізу

лежить принцип історизму і знання економічного, соціального та культурного розвитку людства.

3. Матеріали і знаряддя письма в історичному розвитку

Особливий інтерес для дослідника становить матеріал, на якому розміщений текст. За свою історію люди використовували різноманітні матеріальні носії, це певною мірою залежало від регіону та характеру міжкультурних зв'язків.

У давньому Єгипті використовували кам'яні стели і папірус, мешканці цивілізації Межиріччя практикували глиняні таблиці, в давньому Китаї використовували бамбукові дощечки. Розвиток писемності на Русі відбувався під потужним впливом Візантії, але мав і свої особливості.

На кожному етапі розвитку **кириличного письма (устав, півустав, скоропис)** характерним було використання певних матеріалів і знарядь письма.

У найдавніші часи **уставом писали грамоти, рукописи, книжки церковного змісту і світського характеру**, писали на **пергаменті, бересті**, а пізніше – на **папері**. З'явилася спеціальна група людей у суспільстві, яка займалась писанням і переписуванням.

Пергамент використовували як основний матеріал для письма до кінця XIV ст. і був витіснений папером, який завозили, найвірогідніше, з Середземномор'я і, який був дешевшим та зручнішим під час користування. Хоча окремі важливі документи царя та уряду продовжували писати на пергаменті до XVII ст. На

Русі пергамент отримав назву «хартії», тому що цим словом визначали важливі документи.

Виробляли **пергамент із телячої або баранячої шкіри**. Кращі сорти виготовляли зі щойно народжених ягнят. Пергамент коштував дорого, і тому писали на невеликих листках, а також використовували листки і вдруге, зішкрібаючи попередній текст. Листки з подвійним текстом називають палімпсестами.

Бересту, або берестяну кору, не просто знімали з берези, її перетворювали на матеріал для письма шляхом кип'ятіння у воді для того, щоб вона була пружною і м'якою.

Папір (етимологічно від «папірус») як матеріал для письма поширюється з другої половини XIV ст. у 40–50-х рр. За деякими гіпотезами істориків, папір на Русі використовували ще у XII ст. Вважають, що в центрі Галицько-Волинського князівства Галичі виробляли ганчір'яний папір.

Хоча папір був відомий слов'янам ще з XII ст., але став витіснити пергамент лише з XIII ст., хоча ним продовжували користуватися для переписування дорогих й розкішних книжок. У 1556–1561 роках на пергаменті XIV ст. було писане «**Пересопницьке Євангеліє**».

Із використанням паперу об'єктом дослідницької діяльності палеографа стають водяні знаки. Під час розливу паперової маси на сітку попередньо виготовлявся малюнок із шовкових ниток, тонкого дроту або інших матеріалів, які при просвічуванні паперу дають його зображення.

Назва «**філігрань**» походить із французької мови, що означає витонченість, легкість, прозорість водяних знаків, філіграней. Перший фіксований водяний знак у вигляді хреста належить до 1282 р. Він був виготовлений на італійському папері.

Крім цих знаків просвічувалася на папері сітка у вигляді тонких, прозорих ліній горизонтальних і вертикальних, які мали назви французького походження – «**вержер**» і «**понтюзо**».

Водяні знаки дають можливість із великою точністю визначати походження паперу, а головне – час написання рукопису або друкованого джерела. Ось чому багато вчених присвятили себе вивченню і дослідженню паперу, збиранню водяних знаків, створенню науки – **філігранології**, яка сформувалася впродовж XIX–XX ст.

Рукописи, в яких трапляються водяні знаки з різними датами, датуються за крайніми числами. Наприклад, якщо в рукописі є вказівки на 1625 і 1628 рр., тоді рукопис так і датується 1625–1628 рр. Але навіть при наявності датованих водяних знаків необхідно робити повний аналіз рукопису, бо часто пропускались чисті сторінки, які заповнювались не лише у наступних роках, але й століттях. Тому особливо необхідно зіставляти філіграні з почерками.

Філіграні паперу закордонного виробництва мали різні зображення: на італійському – корона, ножиці, бойова сокира, глечик, кораблик, гусак, олень тощо; на французькому – ключі, півень, собака, дельфін, герб у вигляді щита; на польському – герби шляхетних родів; на голландському – герби міст.

Російський папір спочатку не мав власних знаків, а наслідував іноземні, а пізніше з'явилися зображення двоголового орла, Георгія Змієборця, ведмедя з алебардою, ростовський герб з оленем. Із другої половини XVIII ст. замість водяних знаків ставилися дати випуску, хоча і могли поєднуватися з іншими знаками. А також для російського паперу XVIII ст. характерний синюватий колір.

Ще однією важливою ознакою паперу є наявність гербового тавра і штемпеля, які розміщували за указом 1699 р. на папері для документів. Кожному виду документів відповідав свій гербовий папір, а у 30-х роках XIX ст. став використовуватися папір із фабричними знаками сліпого тиснення – штемпелями, що визначали власника фабрики. Такі різновидності паперу мали місце на українських землях у складі Росії.

На землях у складі Австрійської імперії використовувався папір із Габсбурзьким гербом, гербами власників, наприклад, князів Острозьких, а також із написами, що означали назву папірні, часто – дату випуску та деякі інші знаки і букви. Філіграні XVI–XVIII ст. на українських землях подібні до іноземних, але в них відсутня літерна частина. З кінця XVIII ст. водяні знаки відбивають прізвище власника і дату, а частина – місце-назву населеного пункту, де знаходилась папірня. О. Мацюк склав перелік 146 папірень, які виготовляли папір на українських землях в XVI – початку XX ст.

Чорнило і фарби, знаряддя письма

Спосіб писання залежав від матеріалу, на якому писали. Так, **на бересті** букви здебільшого **видавлювали**, користуючись спеціальними **писалами**, загостреними і виготовленими з металу (залізо) або кісток.

Із рукописів XV ст. відомо, що існували рецепти виготовлення **чорнила**. Воно було залізистим із застосуванням дубильних речовин, що мали назву чорнильних горішків. У давніх рукописах вони здаються ніби вицвілими і мають блідо-жовтий колір. У XVII ст. в основному ділові папери пишуть густим чорним чорнилом.

На письмі також використовували **червону фарбу** – **кіновар**, якою виділяли заголовки та великі букви, ініціали, позначали глави, робили вставки, пояснення, доповнення, позначення на полях тощо. З другої половини XVII ст. з цією ж метою використовують **сурик – фарбу жовто-бурого кольору**. В розкішних і красивих рукописах використовували **золото й срібло**. Срібло – рідше. Фарби розчинялися на клею або жовтку яєць.

На папері та пергаменті **писали гусячими перами**, інколи **пензликами** і спеціально **загостреними дерев'яними паличками**. Гусяче перо використовувалося до середини XIX ст.

Олівці, які були відомі ще з XVI ст., стали масово використовуватися лише у XVIII ст. Тексти, написані чорнилом, промокали **піском**.

При аналізі рукопису дуже важливо знати про матеріали, знаряддя письма, фарби, чорнило, тому що вони в різні часи використовувались і знання про них дадуть можливість правильно визначити час і місце створення рукопису.

Аркуші паперу були різного **формату** – десть, півдесть, чверть, восьмушка, і використовувались у діловодстві у вигляді згорток або стовпців та зошитів. **Книги писали на обох сторонах аркуша, а документи – лише з однієї сторони**. Аркуші книги зшивались у зошити, які могли роздаватися різним виконавцям, а зошити потім – у книги, за певним порядком.

Документи для зручності писали на одній стороні аркуша і, якщо одного аркуша було недостатньо, то приклеювали наступний. Таким чином утворювалась інколи довга стрічка, яку називали **стовпець або згорток**, тому що склеєні стрічки згортались в рулони. На звороті склеєної стрічки ставили

підписи, щоб аркуші не можна було замінити. Інколи стовпці сягали 15–20 м, а окремі тексти державного або юридичного характеру перевершували сотні метрів.

Із кінця XVIII ст. в основному стали використовувати зошити, які складали у в'язки і пронумеровували, а з метою економії паперу писали з обох боків. Найбільш поширеним форматом паперу був аркуш розміром 300x200 мм, подібний до сучасного, а також – удвоє більший. Папір продавався аркушами, складеними вдвоє. На одній половині аркуша знаходився водяний знак.

Усі рукописи, зазвичай, перепліталися, мали оправу та відповідне оформлення, досить часто на високому художньому рівні. Знання про оформлення рукописів можуть багато сказати досліднику, тому що в різні часи були свої способи, своя техніка праці.

Рукописи, що мали оправу, тобто перепліталися, коштували дуже дорого. **Оправа** робилася так: зошити прошивалися тонкими ремінчиками або мотузками, до яких прикріплювалися дерев'яні дощечки, що становили основу палітурки. Дощечки обшивали шкірою, оксамитом або парчею із зовнішньої сторони. Інколи ще робили металевий, срібний чи золотий **оклад** та оправляли коштовним камінням, бісером. Для того щоб оправа не псувалася від тертя, на палітурки прикріплювали різні металеві бляхи. Часто, щоб запобігти деформації сторінок, книги мали застіжки.

На зрізі книг писали їх назви, тому рукописи ставили зрізами назовні, на відміну від сучасних книг. Зрізи розфарбовували. Із XVII ст. на передню дощечку рукопису причіплювали ярлики з назвами. Величезні витрати на матеріали,

фарби, оправы тощо призводили до великих цін на книги, які часом за вартістю прирівнювали до цілого маєтку.

Важливими для дослідника рукопису є різні записи, помітки на полях, додатки, зроблені писцями, а також власниками книги. Дослідженням написів неосновного тексту займається **маргіналістика**.

4. Орнаментування писемних пам'яток

Прикраси в рукописах викликають особливу увагу дослідників, тому що вони належать до певного часу, інколи до окремого регіону, а також визначають світогляд тих, хто прикрашав рукописи, їх художні смаки. До прикрас належали **заставки** – графічне або сюжетне зображення на початку глави чи розділу чи перед текстом; **кінцівки**, які відрізнялися від заставок меншим розміром; **ініціали** – великі букви, якими починали текст, розділ, главу, абзац; **прикраси на полях**.

Особливе місце належить серед прикрас **мініатюрі**, назва якої означає (у перекладі з латинської мови) «розфарбування». Рукописи, прикрашені мініатюрами, називались «**обряженими**».

Прикраси вносились після написання тексту і для них залишали місце, яке інколи могло з невідомих причин залишатися порожнім. Хоча мініатюр було небагато, частина з них збереглася до нашого часу. В «Остромировому Євангелії» (1056—1057) зображено трьох євангелістів із чотирьох – один аркуш залишено чистим. У Радзивіллівському (Кенігсберзькому) літописі, створеному в XV ст., є 617 мініатюр, які зображають князів, битви, будівельні та сільськогосподарчі роботи, явища природи, побутові сцени тощо. З XVI ст. кількість мініатюр у рукописах збільшується і особливо у книгах старообрядців.

Іконопис і фресковий розпис були тісно пов'язані з мистецтвом мініатюри. Хоча зображення мають умовний характер – це не фотографія, але вони несуть у собі характер епохи, реалістичність і є єдиним художнім відображенням життя Русі у давнину. Надзвичайно майстерно виконано мініатюри в «Історії Троянської війни» (XV–XVI ст.). Майже кожна сторінка «Лицевого літописного зводу» прикрашена мініатюрою, їх загальна кількість сягає 16 тисяч. Під кожною мініатюрою цього літопису розміщено пояснювальний текст, що має важливе значення для дослідників.

Ще одним поширеним способом прикрашування рукописів був **орнамент**, який має кілька орнаментних стилів:

– **геометричний**, або **рослинний** орнамент XI–XII ст. простий і природний у зображенні рослин, переплетених геометричними фігурами (колами, квадратами, ромбами тощо). Заставки та ініціали мають зображення птахів, тварин, людей. У часі цей орнамент **співпадає з уставним письмом**;

– **тератологічний**, або **звіриний** орнамент XIII–XIV ст., для нього характерні міфічні зображення птахів, звірів, драконів, зміїв, жар-птиць, грифів тощо. Вони перепліталися ремнями гілками рослин, компонувались у різні побутові сцени;

– **жгутовий**, або **плетений** орнамент XV ст., з кругів, прямокутників, що розташовуються навколо стилізованих зображень квітів та інших рослин. Цей орнамент є продовженням і розвитком ідей давньоруського орнаменту XI–XII ст.;

– **квітковий**, або **трав'яний** орнамент XVI–XVII ст.;

– **орнамент реалістичного зображення рослин** у вигляді букетів гірлянд у вазах тощо;

– **стародрукований орнамент** – виник і поширився у XVI–XVII ст. В ньому панівним є зображення трави, листя, квітів чорною фарбою на білому фоні, або білі зображення на чорному фоні. Назву свою він одержав за те, що подібний до книжкової гравюри.

Орнаменти рукописів відбивали поступові зміни писемності, а тому становлять великий інтерес. Мистецтво прикрашання рукописів тісно пов'язане з іншими галузями культури – архітектурою, скульптурою, живописом тощо. Зокрема, в Італії з'являється **бароко** – стиль, який у німецькому та польському варіантах у другій половині XVII ст. поширюється на теренах України. У ньому **переважають рослинні мотиви**, поєднані з мотивами вищої аналітичної геометрії, спіраллю, ламаними поворотами, що виконувались за допомогою лекал. Ці зображення часто поєднуються із стародрукованим орнаментом і **виражають пишність і багатство**. На вигляд зображення об'ємні.

У XVIII ст. поширюється **рококо** – стиль Людовика XVI, **з поєднань одного мотиву**. Цей стиль не має чітко окресленої рамки, містить еліпси, овали, грушоподібні малюнки, якими підкреслюється багатство та розкіш колишньої знаті.

Із кінця XVIII ст. у рукописних і друкованих книгах поширюється **ампір**, який пішов із наполеонівської Франції і втілював у собі **офіціозну, холодну гордість і помпезність** нової імперії.

5. Види письма

Найдавнішим видом письма був **установ**. Всі літери установ писали прямо, перпендикулярно до рядка. Кожна літера мала

правильні лінії і наближувалася до квадрату, відокремленого від інших рівними проміжками. Текст не поділено на окремі слова.

Однією з характерних рис уставу було скорочення окремих, здебільшого часто вживаних, слів, наприклад, князь, день, царство тощо. Для скорочення викидалися голосні й над словом ставився знак скорочення – тітл. Інколи окремі літери виносили над рядком (виносні літери).

На зміну уставу приходять **півуставне письмо**, яким можна було писати швидше. Воно дрібніше, ніж уставне, лінії менш правильні, порушується геометричний принцип, відстань між окремими літерами неоднакова. Значно більше трапляється скорочення слів, виносних літер. Письмо має нахил праворуч.

Скоропис другої половини XVII ст. позначається великою кількістю варіантів однієї і тієї ж літери. Пояснювалося це низкою обставин. По-перше, за швидкого писання написання окремих літер змінювалося залежно від того, після якої або перед якою іншою літерою вона розміщувалася. По-друге, із значним поширенням писемності збільшилася кількість шкіл, в яких навчали людей канцелярської справи. У кожній такій школі були свої особливості письма і графіка написання окремих літер, що обумовлювало численні варіанти написання тексту.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Замлинський В. О, Дмитрієнко М. Ф., Балабушевич Т. А. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник. Київ, 1992. 324 с.
2. Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни. Луцьк. 2015. 424 с.

3. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни : короткий курс. Київ. 1963.

4. Горохівський П. І. Спеціальні історичні дисципліни : курс лекцій : навчальний посібник для студентів денної форми навчання. Умань. 2011.

5. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. Київ, 2008.

Додаткова література

6. Апанович Є. М. Рукописная светская книга ХУІІІ века на Украине. Київ, 1983.

7. Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. Київ. 1960.

8. Запаско Я. П., Мацюк О. Я. Львівські стародруки : книгознавчий нарис. Львів. 1983.

9. Дашкевич Я. Р. Філігранологія та завдання українського джерелознавства. *Записки НТШ. – Т. ССХL. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.* Львів. 2000. С. 284–332.

10. Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів. 1989.

11. Кісь Я. П. Палеографія. Львів. 1975. 78 с.

12. Кріль М. М. Основи палеографії. Київ. 1995.

13. Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (ХVІ – початок ХХ ст.). Київ. 1974.

14. Мацюк О. Папір і філіграні архівних документів України ХVІІІ–ХХ ст. Київ. 1992.

15. Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (ХVІ–ХХ ст.). Київ. 1974. 295 с.

16. Панашенко В. В. Палеографія українського скоропису другої половини ХVІІ ст. Київ. 1974.

Інформаційні ресурси

17. Електронна бібліотека "Україніка". URL: http://irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRIB&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21SRW=dz&S21SRD=UP&S21FMT=preitem&C21COM=S&2_S21P03=RCOD=&2_S21STR=12.01 Берестяні грамоти URL: <http://gramoty.ru/birchbark/>.

Тема 9

Ономастика. Топоніміка

1. Ономастика як спеціальна історична дисципліна.
2. Становлення ономастики як спеціальної історичної дисципліни.
3. Предмет антропоніміки. Походження антропонімів та їх значення в історії людства.
4. Предмет топоніміки. Топоніми як джерело з історії України.
5. Предмет етніміки. Походження етнімів.

1. Ономастика як спеціальна історична дисципліна

Ономастика – спеціальна історична дисципліна, що вивчає власні імена, їх функціонування в мові та суспільстві, закономірності їх утворення, розвитку та постійних перетворень. Вона виникла в результаті взаємодії досліджень з історичного джерелознавства і лінгвістики.

Предметом досліджень ономастики як історичної дисципліни є географічні назви та власні імена в найширшому значенні.

В цілому ономастичний простір охоплює такі власні імена:

антропоніми – особові імена людей;
етноніми – групові, родові, етнічні імена людей;
топоніми – назви географічних об'єктів;
космоніми – назви космічних об'єктів: галактик, зірок, планет, супутників, астероїдів, комет тощо;
зооніми – власні імена тварин;
фітоніми – назви рослин;
хрононіми – назви періодів часу;
ергоніми – назви політичних і громадських об'єднань людей;
хремотоніми – назви різних предметів: знарядь праці, зброї, інструментів, приладів, побутових предметів, коштовностей тощо;
порейоніми – назви засобів пересування: автомобілів, потягів, літаків, кораблів, космічних апаратів тощо;
документоніми – назви документів, правових актів тощо;
алероніми – назви нагород;
геортоніми – назви свят, ювілеїв, урочистостей;
фіктоніми – вигадані імена, які використовують у художніх творах;
міфоніми – назви фантастичних об'єктів;
теоніми – імена божеств.

Значення історичної ономастики. Оніми як історичне джерело входять в коло досліджень історичної науки, джерелознавства, а також багатьох спеціальних історичних дисциплін. Народження онімів відбувається в наслідок взаємодії різноманітних природних, мовних, соціальних, психологічних чинників. Для їх справжнього розуміння необхідно добре вивчити спосіб життя, світосприйняття, господарську діяльність,

історичні події, економічні та соціальні відносини в тих людських спільнотах, в яких у свій час народилися ці власні назви.

Особливе значення ономастики для істориків полягає в тому, що вона поряд з археологією, етнографією, лінгвістикою, фольклористикою дає змогу дослідникам зазирнути в такі глибини часу, про які немає інформації в писемних джерелах. Унаслідок можуть бути висвітлені невідомі науці події політичної, економічної, соціальної історії, досліджена матеріальна та духовна культура минулих часів. За наявності писемних джерел інформація, закладена в онімах, завжди істотно доповнює інформацію, яку містять у собі письмові джерела.

Ономастичні дані бувають двоякого роду: збережені в сучасній живій мові й уже зниклі з неї, але відбиті в текстах минулих часів.

Дуже насичені антропонімічними відомостями земельні й податкові описи, прибутково-видаткові книги, боргові й заставні зобов'язання. Документ без власних імен – рідкість, виключення із правил; інша справа, що документи різних типів містять неоднакову кількість онімів.

2. Становлення ономастики як спеціальної історичної дисципліни

Розвиток ономастики як наукової дисципліни можна умовно розділити на три етапи.

Перший етап – т. зв. «доакадемічна доба», коли створюються перші словники власних імен і з'являються наукові розвідки із зазначеної проблематики. Цей період тривав до середини XIX ст.

Другий етап – друга половина XIX ст. – перша половина XX ст., коли з'являються академічні філологічні дослідження з ономастики

Третій етап – друга половина XX ст. – початок XXI ст., коли ономастичні дослідження здійснюються поряд із філологами і спеціалістами-істориками.

Великий внесок у зародження української ономастики зробили Нестор Літописець, Стефаній Славинецький, Памво Беринда.

Одним із перших в Україні розпочав ономастичні дослідження Я. Головацький, який у своїх студіях спирався на досягнення тогочасного слов'янського мовознавства і праці П. Й. Шафарика, Ф. Міклошича, В. та Я. Грімів.

Проблеми ономастики в своїх наукових працях успішно досліджував А. Мерт'є-Делагард, а на початку XX ст. – відомі українські історики О. Лазаревський, В. Ляскоронський, Л. Падалка, М. Арандаренко, М. Астряб, О. Андріяшев та ін.

У XX ст. ономастичні дослідження здійснювали відомі українські вчені П. Клименко, М. Ткаченко, А. Ярошевич, К. Цілуйко, Ф. Шевченко, О. Компан, історики П. Чучка, Ю. Карпенко, С. Бевзенко та ін.

Методи і прийоми ономастичних досліджень

Виявлення ономастичного матеріалу лише підготовча, але аж ніяк не механічна робота. Залежно від завдань, які ставить перед собою історик, потрібно або зібрати воедино всю масу онімів певного роду, що належать до певного району в певний час, або обмежитися знаходженням у джерелах окремих фактів, найбільш яскравих і переконливих. У принципі було б оптимальним завжди мати під рукою весь набір ономастичних

відомостей, з якого можна було б черпати як одиничні, так і масові, статистично оброблювані свідчення.

Вивчення ономастичного матеріалу починається з поділу його у часі та просторі.

Послідовно проводять:

- 1) атрибуцію (віднесення оніму до конкретної мови);
- 2) локалізацію (віднесення оніму до конкретної території);
- 3) періодизацію (визначення часу, коли виник онім).

Найчастіше методи статистики застосовують під час аналізу топонімичного матеріалу, коли підраховуються на визначеній адміністративній чи політичній території окремі назви або їх компоненти. Найважливішою процедурою опрацювання ономастичного матеріалу є застосування до нього методів порівняльно-історичних досліджень, коли порівнюють оніми, котрі виникли на різних територіях у різні часи. Сприятливим моментом є ототожнення ономастичного матеріалу з відомою мовою або групою споріднених мов і визначення структури досліджуваних онімів.

Історичний підхід до вивчення оніму дозволяє відновити його біографію, особливо коли бракує достовірних писемних джерел про його походження. У разі відсутності достовірної інформації про походження оніму, будуються гіпотези на основі методу аналогій, тобто використанні давнішими ніж писемні джерела. Тому вивчення цих джерел може дати науці надзвичайно цінну інформацію, яку не зможе дати вивчення інших типів історичних джерел.

Власне ім'я під час використання міняє свою форму. На нього здійснюють вплив інші мови. Тому в першу чергу потрібно здійснювати його аналіз з допомогою методів мовознавства. Це

дозволяє визначити мовну належність оніму, відтворити його первісну форму і вимову назви, встановити історичну епоху, коли він виник, окреслити вплив на нього інших мов або діалектів однієї мови, змалювати напрями його мовної трансформації до нашого часу включно. Без реконструкції всіх етапів розвитку оніма неможливо дати йому характеристику як історичному джерелу.

3. Предмет антропоніміки

Частиною ономастики є **антропоніміка**, що вивчає власні назви людей (антропоніми) (індивідуальні імена, імена по батькові, прізвища, прізвиська, псевдоніми тощо).

Антропоніміка може бути джерелом краєзнавства, допомагаючи з'ясувати колишній етнічний склад і міграцію населення в минулому, датувати та локалізувати писемні пам'ятки.

Система імен формувалася впродовж багатьох століть. В язичницькій Русі вибір імені для новонародженого визначався звичаєвим правом. Воно дозволяло жрецам добирати ім'я дитині залежно від порядку, часу та обставин її народження.

Іменем батьки могли висловлювати і своє ставлення до нового члена сім'ї. Зовнішність, психічні або фізичні вади новонародженого також могли впливати на вибір імені.

Дуже популярними в сиву давнину були магічні, або заклиральні імена. Вважалося, що таке ім'я могло вберегти дитину від хвороби, смерті, хижого звіра та іншого лиха, зробити її щасливою. Вважалося, що вдало дібране ім'я вплине на здоров'я, характер і долю дитини.

Імена з негативним емоційним забарвленням давались як застережний захід: за уваленням наших пращурів погані імена – Горе, Захворай – оберігали дітей від злих сил.

Наші предки до прийняття християнства часто вживали двоосновні імена з компонентом – волод, –мир, –слав, –полк, –гост.

Наприкінці IX ст., коли Київська Русь прийняла християнство, на зміну давньоруським іменам прийшли християнські імена грецького, латинського і староеврейського походження, запозичені з Візантії разом з релігією. Але давньоруські імена ще тривалий час продовжували побутувати паралельно з новими християнськими іменами. Так, великий київський князь Володимир, який запровадив на Русі християнство, одержав під час хрещення ім'я Василій, а його сина Ярослава Мудрого назвав церковним ім'ям Юрій. Проте літописці іменують обох князів лише своїми, слов'янськими іменами. І не лише в X ст., а й пізніше у XI–XII ст., особи князівського дому мали по два імені – під час хрещення дитина одержувала церковне ім'я, але одночасно вона нарікалася давньоруським, так званим «мирським» іменем.

Це спостерігалось майже до кінця XVII ст. Прикладом цього може бути найменування Богдана Хмельницького, загальновідомого під слов'янським ім'ям Богдан, хоча гетьман мав і церковно-християнське ім'я Зіновій.

Суть людських імен складають загальноживані слова й давні назви прикмет людини, а також назви звірів, птахів, різних речей, назв міст, сіл, географічних територій, річок, гір тощо.

В історичному розвитку кожного народу настає такий період, коли називати людину лише одним власним іменем стає

недостатньо. Вказівка та ім'я батька або діда також не завжди задовольняє. Особливо гостро це відчувається мірою розвитку юридичних інститутів та формування норм офіційного іменування особи. І тоді виникають прізвища.

Прізвище – це те, що записано в нас у паспорті, це мовний знак, за допомогою якого ми відрізняємо одну людину від іншої, називаємо цілі сім'ї.

Історичні документи свідчать про те, що на території України з XIV ст. представники вищих верств суспільства перестають називатися одними лише іменами. Для уточнення місця особи в суспільстві звертаються до свідчень про місце проживання. Поширеним типом спадкових іменувань князівських і шляхетських родів були прізвища, що утворювалися від назв населених пунктів (Острозькі, Каширські, Волконські, Одоевські, Хованські та ін.).

До другої половини XVII ст., як вважають учені, прізвища стабілізуються, але не скрізь. На Запоріжжі ще і в XVIII ст. відбувається процес їх утворення. Курінні списки та інші документи із запорозького архіву дають можливість спостерігати цей процес, вивчати джерела й умови виникнення українських прізвищ. Запорожці, придумуючи їх, виявляли неабияку творчість, гумор та винахідливість. У прізвищах відбилася історія, демографія, етнографія, економіка, соціальні й національні відносини, побут і звичаї українського народу.

Отже, антропоніми несуть на собі відбиток часу та місце свого виникнення. Вони можуть служити своєрідними координатами, водночас нерідко безпомилковими.

4. Предмет топоніміки. Топоніми як джерело з історії України

Топоніміка – це наука про походження географічних назв.

Топоніміку називають мовою, архівом, літописом землі. Вчені розглядають топоніміку як синтез лінгвістики, географії та історії, хоча інколи зауважують, що ті топоніми, які цікаві для істориків, не становлять інтересу для географів і навпаки.

Виникнувши, географічні назви живуть століттями, а то й тисячоліттями й несуть інформацію з сивої давнини, тому вивчення географічних назв важливе для історії, археології, етнографії, ботаніки, зоології. Крім цього, назви є соціальними, адже їх присвоюють представники певних прошарків населення, носії певної зайнятості (мисливці, пастухи, землероби тощо).

Первісно люди не розрізняли власних і загальних імен. Першими топонімами ставали звичайні загальні слова: вода, гора, ліс, пустеля, поле, річка. Пізніше, коли люди почали освоювати значні простори, настала потреба розрізнення тих самих гір, лісів, пустель тощо. Для цього використовували різні означення, що характеризували ці об'єкти за кольором, величиною, формою, призначенням тощо.

Оточена могутніми, грізними й незрозумілими силами природи, залежна від них і ними залякана, людина часом бачила у цих силах живі надприродні істоти. Водночас одухотворювали її не лише сонце, місяць, дощ і блискавка, а й звичайні географічні об'єкти: ріки, болота, гори, скелі тощо. Та ще частіше ці об'єкти населяли всілякі духи, русалки, лісовики. І все це позначалося на назвах.

З часом назви почали засвідчувати належність об'єктів як групову, колективну, родову, племінну, національну, державну,

так й індивідуальну. Так, до епохи розвиненого родового ладу відносять появу перших назв, які свідчать про спільність населення за главою роду. До пізнього родового суспільства – назви, похідні від особових імен, що свідчить про майнову нерівність у родовій ієрархії.

Значно збагатився топонімічний ряд географічних назв в епоху великих географічних відкриттів. Згадаємо, наприклад, хоча б подорож Колумба. Перші географічні назви на сучасній карті Америки позначені саме після неї. Звичайно, ми розуміємо, що географічні назви вже були, але не були нанесені на карту і не були широко вживаними.

Окремої уваги заслуговує топонімічне відображення колоніальних часів в історії України.

У часи існування радянської імперії в найменуваннях відобразилися особливості нав'язаного колективного землекористування, риси «соціалістичної ідеології», в зв'язку з чим історичні назви практично тотально перейменовували.

Було штучно насаджено ідеологічні назви: Більшовик, Жовтневе, Комсомольськ, Радянське, Першотравневе тощо, помітний шар становили найменування, утворені від прізвищ партійних і радянських діячів, а також письменників, митців: Дніпродзержинськ, Ленінське, Щорськ, Котовськ, Горлівка, Дзержинське, Куйбишеве, Шевченкове та багато інших.

Географічні найменування України – відображення різних історичних періодів багатой історії українського народу. Українська мова успадкувала багату й розвинену топонімічну систему багатьох епох. Залишаючись у своїй основі слов'янською, вона перебуває в тісному зв'язку з топонімічною

системою Європи й Азії, творячи дуже цікавий і своєрідний комплекс.

Місцеві слов'янські назви є дуже давніми за походженням, про що свідчать їхні стародавні мовні особливості. Насамперед це стосується річкової топонімії, або гідронімії лісової і лісостепової смуг, де простежуються: Бобер, Вепр, Десна, Прип'ять, Турія, Тризна, Княжна, Віча, Ожемля, Рокитна, Куна і т. д.

Водночас серед українських топонімів багато запозичених назв. Так, назви Дніпро, Дністер, Дон, Дунай пов'язують із різними іранськими мовами, а Будақву, Булатець, Ірклій, Оріль, Чевельчу, Чугмак із мовами тюркськими; деякі назви дуже нагадують фінно-угорські та інші утворення.

Проте іншомовним назвам відведено незначне місце в системі географічних назв України, бо вона невпинно поповнюється суто українськими утвореннями, основу яких становлять як загальні слова різного значення, так і різноманітні власні найменування.

Одні з них пов'язані з матеріальною культурою в найширшому розумінні цього слова (річки: Шляхова, Броварка, Дігтярка; села: Млини, Містечко, Заводське, Фабричне, Шахти), інші з класовими, або становими, особливостями (річки: Боярка, Князів, Козача, Панська, Попова, Ченська, Капітан, Сотницький, Гетьманський; село Кріпаки).

Ще інші якимось способом відображають особливості соціально-побутові, вікові, пов'язані зі спорідненістю та свояцтвом (річки: Бабуся, Братениця; села Вуйковичі, Мачухи, Удовиченки).

Поміщики й дворяни часто називали поселення, що належали їм, своїми іменами (Барбарівка, Вітольдівка) або іншомовними найменуваннями (Бельведери, Ватерлоо, Париж).

Методи дослідження. Для топоніміки характерні свої специфічні методи досліджень. Основну роль відіграють **польові дослідження, збирання первинного матеріалу, виявлення природних, історичних і етнографічних особливостей певного регіону, особливостей, які визначають своєрідність топонімів.**

Топоніміка використовує такі методи – робота з архівними матеріалами, аналіз письмових джерел. На службу топоніміці поставлені методи, які властиві географічній науці – картографічний, просторово-порівняльний та ін.

Велике значення має етимологія географічних назв, тобто пояснення їхнього походження, усвідомлення первинного змісту назви того чи іншого об'єкта.

Розшифрування топонімів – справа не проста і потребує кропітких досліджень, праці з джерелами, консультацій із представниками різних наук, інакше помилка неминуча.

Змінюється людство, зазнає змін населення, але ономастичні назви залишаються. Такі назви становлять собою правдивий мовний релікт, якнайкраще збережений залишок мови, якою за давнини розмовляли тутешні люди.

5. Предмет етніміки. Походження етніміків

Етніміка – галузь науки, що займається вивченням власних назв етносів. Етніміка використовує такі номенклатурні терміни:

аутоетнімі, тобто самоназви;

ектоетноніми – назви, дані іншими народами;
хороніми – назви країни та населення її;
котойконіми – означення людей за місцем проживання;
етнофороніми – етнічне ім'я окремого його
представника, який має ще своє особове ім'я та прізвище та ін.

Етнологія допомагає вивченню походження народу (етногенез) та під час вивчення походження мови (глотогенез).

Вчення про етноніми (етнологія) розглядає не лише походження (етимологію) етнонімів, а всю їхню історію, найменші зміни, які в розвитку проходив конкретний етнонім за часто багатовікову історію свого функціонування. Для етнології всі ці зміни є більш вартісними, ніж застигла первісна форма, бо саме вони є красномовним свідченням історії. Жодне суспільство не залишається незмінним. Якщо етнонім існував декілька десятиліть, то в кінці них він означував не зовсім тих або зовсім не тих, кого на початку. Історик, який не враховує цього, неминуче приречений на грубі помилки.

Проблеми оброблення етнологічних даних приблизно ті самі, що й в інших розділах ономастики, і це цілком зрозуміло: соціолінгвістичне функціонування власних імен, незалежно від їхнього різновиду, підкоряється в цілому тим самим законам. Не дивно тому, що й у разі з етнологією історик насамперед зіштовхується знов-таки із труднощами ідентифікації.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Замлинський В. О., Дмитрієнко М. Ф., Балабушевич Т. А. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник. Київ, 1992. 324 с.

2. Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни. Луцьк. 2015. 424 с.
3. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни : короткий курс. Київ. 1963.
4. Горохівський П. І. Спеціальні історичні дисципліни : курс лекцій : навчальний посібник для студентів денної форми навчання. Умань. 2011.
5. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. Київ, 2008.

Додаткова література

6. Агеева Р. А. Происхождение имен, рек и озер. Москва. 1985. 144 с.
7. Агеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий. Москва. 1990. 254 с.
8. Горбаневский М. В. В мире имен и названий. Москва. 1983. 172 с.
9. Дмитриев В. Т. Придуманные имена: Рассказы. Москва. 1986. 255 с.
10. Зубко А. Історичні назви міст України. *Краєзнавство та шкільний туризм*. Київ. 1996. № 4 (9). С. 4–5.
11. Зубко А. Назви річок України. *Краєзнавство та шкільний туризм*. Київ. 1997. № 5 (10). С. 4–5.
12. Историческая ономастика : сб. статей. Москва. 1977. 308 с.
13. Коваль А. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. Київ. 2001. 300 с.
14. Компан О. С. Ономастика як допоміжна історична дисципліна. *Історичні джерела та їх використання*. 1996. Вип. 2. С. 54–64.
15. Системы личных имен у народов мира. Москва. 1986. 382 с.

16. Ямко М. Т. Топонімічний словник-довідник: Українська РСР. Київ. 1973. 192 с.

17. Янко М. Т. Топонімічний словник України : словник-довідник / Міжнар. фонд «Відродження». Київ : Знання, 1998. 428 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001557>.

Інформаційні ресурси

18. Електронна бібліотека "Україніка". URL: http://irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRIB&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21SRW=dz&S21SRD=UP&S21FMT=preitem&C21COM=S&2_S21P03=RCOD=&2_S21STR=25.07.

Тема 10

Картографія

1. Картографія як спеціальна історична дисципліна.
2. Специфіка карти як історичного джерела.
3. Карти України.

1. Картографія як спеціальна історична дисципліна

Історична картографія – спеціальна історична дисципліна, що займається укладанням історичних карт та атласів, а також досліджує стародавні карти та історію картографії.

Об'єкт дослідження – історичні карти.

Предмет дослідження – система пізнання конкретного простору історичних явищ, процесів і його зміни з часом.

Карта – це умовний образ поверхні Землі або її частини у певному зменшенні на площині з використанням умовних графічних знаків.

Історичні карти були об'єктом дослідження науковців-істориків і картографів різних країн та в різні часи.

Головне завдання історичної картографії полягає у відтворенні справжньої картини історичного минулого методами і засобами картографічної науки. Картографічні твори реконструюють різні етапи розвитку суспільства і відбивають їх на основі історико-картографічних методів.

Інтерес до давніх карт як наукове зацікавлення вперше чітко визначився наприкінці XVIII – поч. XIX ст. Як самостійна галузь знань виникла на поч. XX ст. на стикові історії, географії та картографії.

Під час дослідження давньої карти встановлюють дату її створення й тиражування, атрибуцію, топографічний і загальний зміст, ведуть пошук інформації для проведення порівняльного аналізу, вивчають пояснювальний текст до карти, різноманітні супровідні малюнки, геральдика, якість паперу й фарб, оцінюють рівень можливих географічних знань укладача карти, провадить аналіз деформацій, що зазнавала відтоді відповідна територія тощо.

2. Специфіка карти як історичного джерела

Для виконання зображення застосовують різноманітні картографічні проєкції, які є способом відображення сферичної поверхні землі на площині без викривлення.

Кількість та різноманітність карт зумовлює їх класифікацію, або поділ карт на групи за певними характеристиками.

Змістом історичних карт є просторове відображення явищ, процесів і подій, які характеризують певний період історії.

Загальні карти дають повнішу характеристику відображуваного явища в цілому, тематичні – одну сторону цього

явища або окремі історичні події. Існують різні види історичних карт: **історико-економічні, історико-етнографічні, археологічні, історико-політичні, військово-історичні, з історії культури.**

Навчально-історичні карти відповідають різним розділам історії. З часом загальногеографічні та тематичні карти втрачають свою практичну цінність, але набувають історико-джерелознавче значення: історичні карти мають насамперед історіографічний інтерес, відображають певну інтерпретацію і критичність осмислення історичних подій і процесів

Найпростіші картографічні зображення відомі ще задовго до появи писемності. Малюнки, виконані на камені, дереві, кістках, допомагали людям орієнтуватися під час подорожей, полювання, плавби тощо.

Мистецтво укладання карт має давню історію. В культурі античної цивілізації картографія досягла свого розквіту за доби Римської імперії. **Найвідомішим серед античних картографів був Клавдій Птолемей** (2 ст. н. е.), його роботи мали безперечний авторитет упродовж багатьох віків.

Історія світової картографії

Потреба у виготовленні карт виникла задовго до нашої ери. Розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі, воєнної справи, міжнародних відносин зумовили появу необхідності винайдення способу графічно, символічно зображати території своєї та навколишніх держав, а також нововідкриті землі.

Так, карти датовані 3 000 років до н. е. були знайдені в Китаї, на Північному Кавказі, у Вавилоні та Єгипті. Вони були зображені на вазах та глиняних дощечках.

Значного розвитку досягла картографія, як і інші галузі науки, в Стародавній Греції в VI–IV ст. до н. е. Війни, торгівля, колонізація, мореплавство, жваві відносини з іншими державами і народами – все це збагатило географічний кругозір греків, викликало живий інтерес до географічних знань і потребу в їх узагальненні. На основі своїх досліджень давньогрецькі вчені робили припущення щодо форми Землі. Вперше опис Землі, як кулі, дав Аристотель.

Картографія Стародавньої Греції і Стародавнього Риму

Значного розвитку досягла картографія, як і інші галузі науки, в Стародавній Греції в VI–IV т. до н. е. Древні греки користувалися значними географічними даними стосовно багатьох країн, насамперед країн Середземноморського басейну, з якими вони вели жваву торгівлю.

Перше припущення про загальний вигляд Землі знайшло відтворення в карті, складеній Анаксимандром із Мілета в VI ст. до н. е. Карту Анаксимандра переробив за рахунок нових даних його послідовник Гекатей із Мілету (V ст. до н. е.).

Великі роботи з геодезії, астрономії, картографії дав голова Олександрійської бібліотеки Ератосфен (276–195 рр. до н. е.). Він написав книгу «Географія», в якій детально описав відому в той час людям земну поверхню, і наніс її на карту. Його карта уже мала паралелі та меридіани, проведені через деякі географічні пункти. Ератосфен рахується першим геодезистом, так як він вперше провів виміри довжини дуги меридіану для визначення розміру Землі. Він вирахував дугу меридіану між м. Сієною та Олександрією, спостерігаючи широту місцевості за Сонцем.

Перша карта з врахуванням кулястості Землі була складена Маріном Тірским. В II ст. до н. е. Кратес виготовив перший глобус.

Карти Птолемея

У середньовіччі територія України відображалася на багатьох картах Європи, які виготовлялися для різноманітних видань «Географії» Птолемея.

Карта давньогрецького вченого Клавдія Птолемея складається зі зведеної карти всього відомого на той час світу і 26 більш докладних карт: 10 регіональних карт Європи, 4 карти Африки, 12 карт Азії, що додавалися до «Географії» Птолемея. Трактат було написано близько 150 р. н. е. На картах перелічено близько 8 000 міст і місцевостей із зазначенням їх географічних координат. До епохи Великих географічних відкриттів Птолемеєм служив для європейців основним джерелом географічних відомостей. На основі його описів картографам епохи Відродження вдалося реконструювати і втрачену карту світу.

Середні віки. Падіння Римської імперії у V ст. загальмувало розвиток топографії і картографії. Проте наука розвивалася. Арабський халіфат із центром у Багдаді був більшим за колишню Римську імперію. Араби наслідували культуру греків, римлян, Єгипту. Для визначення розмірів Землі вони виміряли в Сирії довжину дуги 2° меридіана. У X ст. було створено комплект із 21 карти із зображенням тодішнього мусульманського світу.

Наприкінці XV ст. у зв'язку з великими географічними відкриттями активізується розвиток географічних наук.

Наприкінці XV ст., з утворенням Російської централізованої держави і ліквідації роздрібнених феодальних

князівств, виникла потреба в деталізованих картах країни. Приблизно в 1600 р. (1598) за вказівкою царя Івана IV було складено першу рукописну детальну карту Московської держави – «Большой Чертеж всему Московскому государству», яку впродовж XVI–XVII ст. декілька разів перекреслювали і доповнювали новими даними. За «Большим Чертежом» (1627 р.) та картою доріг від Москви до Криму («чертеж полю до перекопи») було створено докладний опис Російської держави, названий «Книга Большому Чертежу». Її копії збереглися до наших днів.

3. Картографічні відомості про Україну.

Давні карти України

Межиріч-карта – національна реліквія. Мабуть, найстародавніша із відомих карт була вирізьблена на кістці мамонта 15 тис. р. тому, знайдена біля села Межиріч в Україні. В цьому складному малюнку вбачають план поселення первісної людини доби пізнього палеоліту: зображені річка, кілька жителів і ліс.

Вивчаючи малюнок, І. Г. Підоплічко звернув увагу на те, що він має впорядковану композицію, а 4 подібні між собою фігури в центрі являють собою зображення будівель, які були виявлені під час розкопок. Нижче зображення будівель, чітко розрізняються дві групи зигзагоподібних відрізків. Це знак води. У цьому разі він, безсумнівно, позначає річку.

Межирічській карті присвячений спеціальний стенд, який розміщений у Центральному науково-природничому музеї Національної Академії Наук України в Києві.

Межирічська знахідка – найстаріша пам'ятка національної картографії України, але не єдина. До цього ж історичного

періоду (пізнього палеоліту, але трохи молодша за часом) належить так звана Кирилівська карта. Відомі ще декілька найдавніших картографічних зображень, всі вони ще чекають свого дослідника.

Кирилівська карта

Іншим стародавнім картографічним зображенням є різьблення на бивні мамонта, що знайдене на Кирилівській стоянці, відкритій у 1893 році на правому березі р. Дніпро в межах сучасного Києва, в садибі по Кирилівській вулиці (нині вул. Фрунзе). Стоянка знайдена та досліджена в 1894–1900 рр. видатним археологом, першовідкривачем трипільської культури В. В. Хвойкою.

З точки зору семіотики зображення залишається таємницею як для археологів, так і для картографів

Карти Кам'яної Могили

На півдні України, на північ від Мелітополя, в заплаві р. Молочної, біля с. Терпіння, знаходиться унікальна археологічна пам'ятка під назвою Кам'яна Могила. Це складений із брил пісковика останець, залишок піщаної мілини сарматського моря, яке існувало мільйони років тому, у третинну епоху. Висота Могили – близько 15–20 м, протяжність – близько 100 м. На стінах численних гротів та на денній поверхні збереглися дивовижні зображення (петрогліфи), вирізьблені рукою стародавніх мисливців, скотарів та орачів.

Путивльська карта

Цікава археологічна знахідка – уламок нижньої щелепи бика з різьбленням зооморфної та геометричної тематики зберігається в краєзнавчому музеї в м. Путивль Сумської області.

Здійснений авторами аналіз і порівняння є підставою для семантико-топографічної інтерпретації малюнків. Стародавнє зображення можна ідентифікувати як картоподібне, яке містить зображення водотоку (паралельні та зигзагоподібні лінії) та первісні житла-трикутники. Інша карта – це складні геометричні фігури та контури тварин на зовнішньому боці щелепи. Тут додатково (окрім зображення водотоку та житла) можна виділити місця концентрації тварин, а також ями для їх вилову (система перпендикулярних ліній).

Дударківська карта – так умовно названа авторами зображення, вирізьблене на кістяній сокирці, знайденої у 1961 році на торфорозробках в с. Дударків Бориспільського району Київської області. Сокирка, вірніше її уламок, довжиною близько 14,5 см вироблена з рогу північного оленя датується приблизно кінцем неоліту – початком бронзового віку (поч. II тис. до н. е.).

Відомий археолог О. О. Формозов уперше помітив схожість зображень Дударківської та Путивльської карт за синтактичним змістом. За цією аналогією неважко ідентифікувати дударківське зображення як більш досконале за семантикою – окрім відомих вже зигзагоподібних ліній (річка, водотік) і трикутники (домівки на його березі) додатково ще й зооморфні та флороморфні зображення – тобто прилегла територія з деревною рослинністю та пасовищами (зображення тварин). Кістяна сокирка слугувала безперечно знаком влади або як культовий предмет. В обох випадках логічно припустити, що зображення на ньому – це територія, яку певною мірою вважали своєю власністю місцеві мешканці.

Однією з найдавніших карт, яка стосується території України, є, очевидно, карта із грецькими назвами узбережжя

Чорного моря від Варни до Керчі, що збереглася на щиті римського воїна, знайденого над Євфратом.

Найбільш ранні вітчизняні картографічні відомості про Україну пов'язані з утворенням Київської Русі й майже не збереглися. Пізніше, в XV–XVI століттях, складати карти на терені України почали систематично. Однак ці перші спроби зобразити Україну топографічно не дійшли до наших часів.

В епоху Русі картографічні відомості про територію сучасної України знаходимо в арабського географа Ель-Ідрісі, іспанського монаха Беатуса (776 р.), Ербсторський та Герфордській картах світу (XIII ст.), порталанах Чорного моря, картах К. Птоломея (Восьма карта Європи та Друга карта Азії, з XIII по XVIII ст.) та Касторіуса.

Укладачем перших власне історичних карт, зокрема Західної та Правобережної України, вважається Абрагам Ортелій (1527–98) – гравер, торговець і видавець карт у Фландрії – тогочасному центрі західноєвропейської картографії.

Картографічні відомості про Україну до XVII ст.

У середні віки, коли Україна входила до складу Литовської держави, а потім Речі Посполитої, знаходимо докладні описи України в Зигмунда Гербейштейна (1549 р.), Еріха Лясоти. Територія України відображена на двох картах Бернарда Чаковського; він же був співавтором карти Марка Бенвентанського (1507 р.), де зображена територія України до Дніпра, та карта Мартина Вальдземюллера (1513 р.). Першою картою, що охоплювала Українські землі на схід від Дніпра і на південь до Чорного і Азовського морів, була карта Московії італійця Баттісти Аньезе (1548 р.). Вона була основою для пізніших карт Московії Гастальді та Русцері. На карті А. Віда

(1555 р.) подано східні та південно східні землі України, А. Дженкінсона (1570 р.) –Центральна, Східна Україна та Чорне море, В. Гродецького – західноукраїнські землі, Гепарда де Йоде (1578–99 рр.) – Причорномор'я, М. Бродовського (1595 р.) – Західна Україна, А. Пассаротті (1607 р.) - Львів та його околиці, Я. Альпнек (бл. 1605 р.) видав «топографію міста Львова».

Уявлення про вивченість території України дають пізніші спроби. Це «Книга Большому Чертежу» (1627) і «Чертеж украинским и черкасским городам от Москвы до Крыма» (середина XVII ст.), де подано детальні відомості про Лівобережжя і Придніпров'я. Остання праця є типовою рукописною картою з тих, що їх складали на Русі в XVI–XVII століттях. Ця барвиста карта охоплює простір по широті від Москви до Криму, по довготі від міжріччя Дону та Дніпра до Києва і далі до Десни.

На карті позначено понад 200 річок і близько 190 населених пунктів. Із них на терені України: перших близько 83, других 120. Майже всі населені пункти сполучені шляхами, зазначено й відстані між тими пунктами. Серед шляхів виділені головні сухопутні степові дороги. Ця карта є найбільш ранньою вітчизняною картою терену України, що збереглася до наших днів.

1650 року вийшли в світ карти України французького інженера Г. Боплана як додаток до його твору «Опис України» — генеральна карта масштабу 1:1430000 і сім окремих карт 1:500000 — 1:1250000. На Бопланових картах Правобережну Україну відбито дуже точно, за винятком півдня. Територія Лівобережжя зображено не так докладно, з помилками: під час

складання карт використовувались різні джерела, а не наслідки безпосереднього знімання місцевості.

Після Переяславської ради з'являються карти західної і східної Росії, складені сподвижником Петра I Я. Брюсом. У кінці XVII століття було складено перші вітчизняні навігаційні карти, зокрема Азовського і частини Чорного морів.

Перші вітчизняні друковані карти були опубліковані в 1661 р. в «Патерику Києво-Печерському» – карти «Зображення печери преподобного Феодосія» та «Зображення печери преподобного Антонія».

Картографія в Україні в нові часи. Після третього поділу Польщі більшість українських земель об'єдналися. В 1845 р. у Петербурзі засноване «Всероссийськое географическое общество». Південно-Західний його відділ працює в Україні. З'являються перші геологічні карти: Феофілактові Київської губернії (1:420000) і Києва (1:16800), Лутугіна Донбасу (1:420000); на західноукраїнських землях подібні карти складені геологами Австрії та Польщі.

Перші Українські навчальні карти були, очевидно, видані у Львові: карта І. Шараневича «Львів за часів панування руських князів» (1861 р.).

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Замлинський В. О, Дмитрієнко М. Ф., Балабушевич Т. А. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник. Київ, 1992. 324 с.
2. Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни. Луцьк. 2015. 424 с.

3. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни : короткий курс. Київ. 1963.
4. Горохівський П. І. Спеціальні історичні дисципліни : курс лекцій : навчальний посібник для студентів денної форми навчання. Умань. 2011.
5. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. Київ, 2008.

Додаткова література

6. Вавричин М. Г., Дашкевич Я. Р., Кришталович У. Р. Україна на стародавніх картах. Кінець XV– початок XVII ст. Київ : Картографія, 2004. 208 с.
7. Вавричин М. Г., Дашкевич Я. Р., Кришталович У. Р. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст. : атлас репрод. Київ : Картографія, 2009. 224 с.
8. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович І. Україна на стародавніх картах (кінець XV – перша половина XVII ст.) Київ : Картографія, 2004. 201 с.
9. Сосса Р. Історія картографування території України. Київ : Либідь, 2007. 335 с.
10. Сосса Р. Стан і проблеми дослідження картографії України. *Пам'ять століть*. 2003, № 2. С. 127–131.
11. Сосса Р. Збереження та вивчення картографічної спадщини України. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського* : збірник / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України ; редкол.: О. С. Онищенко та ін. Київ, 2011. Вип. 31. С. 681–685.
12. Рибак А. А. Історична картографія: теоретичні та практичні здобутки, знакові персоналії та публікації. *Часопис картографії*: зб. наук. пр. Київ : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2012. Вип. 6. С. 270–278
13. Кришталович У. Р. Картографічні джерела в інтердисциплінарних дослідженнях: топонімія та гідронімія на давніх рукописних картах XVII–XIX ст. *Вісник Інституту*

археології : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка ; редкол.: О. Франко та ін. Львів, 2015. Вип. 10. С. 138–153.

14. Картографія та історія України : зб. наук. пр. / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів. вид-ня, Брандон. ун-т ; редкол.: Я. Дашкевич та ін. Львів. 2000. 340 с.

15. Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. : Кордони воєводств у світлі джерел / Акад. наук України, Археогр. коміс., Ін-т укр. археографії. 2-е вид. Київ, 1993. 186 с.

16. Пивовар А. Карти території України в нереалізованих планах В. Кордта. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського* : збірник / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України ; редкол.: О. С. Онищенко та ін. Київ, 2011. Вип. 31. С. 677–680.

17. Павленко С. Ф. Картографічні джерела. *Історичне джерелознавство* : підруч. для студентів ВНЗ / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов, С. Ф. Павленко. Київ, 2002. С. 281–286.

18. Дашкевич Я. Р. Навколо «Історичного атласу України». *Україна в минулому*. Київ –Львів, 1993. Вип. 4. С.163–211.

19. Дашкевич Я. Р. Територія України на картах XIII–XVIII ст. *Історичні дослідження: Вітчизняна історія*. Вип. 7. Київ, 1981.

20. Дашкевич Я. Р. Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст. *Історичні дослідження: Вітчизняна історія*. Вип. 11. Київ, 1985. С. 85–90.

21. Ровенчак І., Симутіна А. Перші етнічні карти українських земель XIX ст. *Пам'ятки України*. 1992. № 1.

22. Жупанський Я. І. Стародавня картографічна інформація про Україну. *Український географічний журнал*. 1993. № 1. С.46–50.

23. Ляшук Б. Ф. Географічні назви Українських Карпат і прилеглих територій : навч. пос. Львів, 1993.

24. Боплан Гійом Левассер. Опис України від кордонів Московії до границь Трансильванії. Київ, 1992.

Тема 11

Історична хронологія

1. Теоретико-методологічні аспекти історичної хронології.
2. Історія виникнення й розвитку хронології як наукової дисципліни від найдавніших часів до сучасності.
3. Календарі та системи літочислення в різних народів світу.
4. Методика переведення дат на сучасну систему літочислення, перевірка дат.

1. Теоретико-методологічні аспекти історичної хронології

Види хронології

Історична хронологія – це спеціальна історична дисципліна, що вивчає час, календарі, типи календарних систем і різні системи літочислення в їх розвитку і взаємозв'язку, визначає, уточнює і перевіряє дати джерел, приводить їх у відповідність до сучасної системи ліку часу.

Математична хронологія, або астрономічна обчислює і досліджує точний астрономічний час за рухом небесних тіл.

Об'єкт історичної хронології – документи, що містять дані про хронологію історичних подій.

Предмет історичної хронології – вивчення систем літочислення в історичному розвитку.

Завдання історичної хронології

Теоретичне – вивчення систем обчислення часу в історичному розвитку, встановленні взаємодії між ними і у

виробленні принципів переведення дат з однієї хронологічної системи на іншу.

Прикладне – реалізація зазначених вище положень для переведення дат подій на сучасну і загальноприйнятую систему літочислення, для визначення та уточнення дат історичних подій.

Інформаційне – вирішення питання про достовірність джерел і точність згаданих у них фактів, уточнення послідовності подій, зазначених у джерелах, а також окремих проблем економічної, політичної, соціальної та культурної історії суспільства.

Уявлення про час і необхідність його обліку виникли в людей давно в прадавні часи в зв'язку з потребами господарського життя. За одиниці виміру були взяті наочні та регулярно змінювані явища природи: доби, що складаються з дня і ночі; появи і зміни місячних фаз, річне обертання Землі навколо Сонця.

Проблеми хронології в Стародавній Греції знайшли своє відображення в працях Ератосфена, Каліппа, а в Давньому Римі в працях Варрона, Цензоріна, Птолемея та ін.

Розвиток економіки і культури, а також релігійна обрядовість, яким приділялось велике значення в епоху Середньовіччя, сприяли подальшому вдосконаленню хронології. Численні хронологічні та календарні системи, що використовувалися в середньовіччі в різних країнах і в різних народів, створювали перепони для їх господарського та культурного спілкування.

Саме з цієї причини уже в VI ст. виникла необхідність їх уніфікації. Це завдання для європейських народів виконав у 525 р. н. е. римський монах Діонісій Малий, який вирахував дату народження Христа і створив нову християнську еру.

На початку VII ст. за засновника ісламу Моххамеда був узаконений єдиний для всіх правовірних мусульман місячний календар, за яким новий місяць і кожен новий рік починався разом із початком нового місяця.

Становлення буржуазних відносин викликало необхідність у подальшій уніфікації хронології та вдосконаленню календарних систем. Унаслідок праць італійців А. Ліліо та І. Данте в 1582 р. була створена нова календарна система, що отримала назву за іменем римського папи Григорія XIII – григоріанської.

2. Історія виникнення й розвитку хронології як наукової дисципліни від найдавніших часів до сучасності

У XII ст. **Кірік Новгородець** написав працю «**Хронологічні статті**», де висвітлені поняття – протяжність року, – лічба часу за сонячним і місячним календарем та – ера від створення світу.

Систематизацію історичної хронології увів французький учений **Ж. Скалігер**, який у 1583 р. опублікував трактат «**Нова праця про покращення лічби часу**».

У XVIII ст. з'явилися узагальнювальні праці, серед них і перший вітчизняний підручник із хронології ректора Київської духовної академії **І. Я. Фальківського**. Чимало уваги народним календарям приділили Я. Головацький, М. Максимович, І. Франко.

В Європі хронологія стала складатися в самостійну наукову, історичну дисципліну з XVIII ст.

I пол. XIX ст. – хронологічні таблиці П. Хавського.

У кінці XIX ст. у Росії була створена комісія з підготовки григоріанського календаря. Після 24 січня 1918 р., коли в Росії було запроваджено григоріанський календар, з'явилося багато наукових праць, які пояснювали основи нової календарної системи.

30-ті рр. XX ст. – хронологічні таблиці, створені Інститутом історії АН СРСР.

Важливі роботи, присвячені хронології Київської Русі, в 50–70-х рр. створили радянські вчені Б. Рібаков, Л. Черепнін, М. Тихомірова, А. Зімін.

Після відкриття в 1935 р. історичних факультетів у вищих навчальних закладах країни, поряд з іншими спеціальними історичними дисциплінами, в них стали викладати і хронологію. Виникла потреба в навчальних посібниках.

Були видані такі підручники з хронології: Л. Черепнін «Хронологія» (1944 р.), О. Каменцева «Хронологія» (1967 р.), І. Єрмолаєва «Історична хронологія» (1980 р.), П. Пронштейн, В. Кияшко «Хронологія» (1981 р.).

Розвитку хронології в Україні присвятили свої праці Я. Кісь (Хронологія письмових пам'яток західноукраїнських земель XIV–XVIII ст.); Л. Шереметьєва (Дослідження народного календаря та його значення для української етнографічної хронології), П. Титаренко (Історія календаря в Росії на Україні в зв'язку з загальною історією календарів), С. Заремби (До питання про теорію і методику хронологічних досліджень), В. Скурагівський (Місяцелік. Український народний календар), сучасний вчений І. Климишина «Календар і пасхалії» та інші.

Отже, хронологія пройшла досить тривалий – від створення перших примітивних календарів до серйозного наукового вивчення різних календарних систем.

3. Календарі та системи літочислення в різних народів світу

Основні одиниці рахунку часу

Доба – період обертання Землі навколо своєї осі.

Місяць – період обертання Місяця навколо Землі.

Рік – період обертання Землі навколо Сонця.

Зоряна доба – це проміжок часу між двома послідовними розташуваннями однієї і тієї самої зірки, яка не має помітного власного руху у визначеному пункті неба.

Сонячна доба – це проміжок часу між двома послідовними розташуваннями Сонця у визначеному пункті неба. На 17 хв. триваліша зоряної доби.

Зоряний рік – це проміжок часу, за який Сонце приходить у той самий пункт неба, до тієї ж зірки.

Одиниці вимірювання часу

Видиме переміщення Сонця є нерівномірним, а тому сонячна доба буває різної тривалості. У зв'язку з цим для вимірювання часу користуються *середнім сонцем*, або *середньою сонячною добою*, яка є основною одиницею виміру часу. Вона дорівнює 24 годинам.

Другою важливою одиницею виміру часу є *тропічний або астрономічний рік*.

Тропічний рік – інтервали часу між послідовними положеннями центра диска Сонця в точці весняного рівнодення.

Тривалість тропічного року щодо середньої сонячної доби дорівнює приблизно 365,24220 доби або 365 діб 5 год. 48 хв. 46 с.

Певна система ліку часу називається календарем. Назва походить від латинського слова «календи» – перший день нового місяця. Латинське слово «календаріум» у буквальному перекладі означає «боргова книга», оскільки в Стародавньому Римі було правило платити проценти за борги в перший день місяця.

Одним із найдавніших був вузликівий календар перського царя та полководця Дарія Гістапа, про який згадує давньогрецький історик Геродот. Він мав вигляд шнурка із вузликом, котрий розв'язували по одному в добу. Такі календарі були в народів Сибіру в XIX ст. і в деяких племен Африки, в Гвінеї, Полінезії в XX ст.

Календар – певна система ліку часу.

Беручи до уваги природні явища, які покладено в основу календаря, їх можна поділити на три види:

- а) *сонячний*, в основі яких лежить сонячний тропічний рік, що становить 365, 24 доби;
- б) *місячний*, в основі яких лежить період між двома однаковими фазами місяця, що містить 29,5 доби;
- в) *місячно-сонячний*, в яких поєднується тривалість місяця і тропічного року.

Місячні календарі до цього часу збереглися в мусульманських країнах в основному з релігійних міркувань.

Місячно-сонячні були в користуванні в давні часи в Китаї, Іудеї, Вавилоні, Греції, Римі, але тепер таким календарем користуються лише в Ізраїлі.

Сонячним (або двома календарями паралельно) користуються народи світу на сучасному етапі.

Першим цивілізованим календарем став юліанський. Згідно нього поділ року на 12 місяців було здійснено у 325 р. н. е. в Нікеї.

У 1582 р. розпочалася григоріанська реформа.

Ера – великий проміжок часу, який має точку відліку.

Проте термін «ера» виник від 4 початкових літер латинського речення: «Від початку царювання імператора Августа» → «аега» → ера. Це означало, що від 29.08.80 р. до н. е., з часу початку царювання імператора Августа, велася лічба часу за існуючого календарною системою.

Всі *ери*, які відомі людству, мали умовне значення: поділялися на: *дійсні*, або справжні та *міфічні*, або фіктивні.

Дійсною ерою вважалася та, яка має за основу відліку часу справжню подію, а фіктивною – та, яка має за основу відліку часу вигадану, міфічну подію.

На землях України в різні часи використовували переважно 2 ери:

– від створення світу (С.С.);

– від народження Ісуса Христа (Р.Х.) (у 1700 р. за указом Петра I).

Юліанський календар. Прийшовши до верховної влади в Римі в 46 р. до н. е. видатний римський полководець, письменник, державний діяч Юлій Цезар (102–44 рр. до н. е.) серед інших звань і посад одержав звання верховного жерця (періодичні зміни в календарі в Римі доручалося робити жерцям) і, скориставшись цим вирішив покінчити з плутаниною в календарі. Похибки римського календаря були вже настільки

значні, що для того щоб виправити їх, довелося в 46 р. до н. е. додати понад 3 місяці; цей рік містив 445 днів. Александрійський астроном і математик Созіген запропонував Юлію Цезарю середню тривалість року прийняти за 365,25 доби. Було вирішено лічити в році по 365 днів, а в кожному четвертому році по 366 днів. Рік, що містив 366 днів, був названий високосним. Ця назва походить від римського способу рахування днів.

У римлян кожен місяць мав лише три дні з власними назвами, а інші лічили за тим, скільки днів залишилось до найближчого з цих трьох днів. Скажімо, 1-ше число кожного місяця називалося календами, 5-те (в деяких місцях 7-ме) – нони, 13-те (або 15-те) – іди. Інший день будь якого місяця лічили за тим скільки днів залишилось відповідних календ, нон і т. д. Зайвий день додавався у римлян у лютому, який тривалий час приймався за останній місяць. Але цей зайвий день вставлявся не в кінці місяця, а між 23 і 24 числом. 24 лютого називалося шостим днем до березневих календ, а у високосному році цей день рахувався двічі (шостий день до березневих календ, або ще раз шостий). Число шість на латині називається сектус або ще раз шість – «бісектус». До нас це слово прийшло від греків, які вимовляли «б» як «в», і це слово перетворилося в «вісектус», а рік у високосний.

Календар за ім'ям Юлія Цезаря був названий Юліанським (тепер він відомий як «старий стиль»), а високосним роками стали вважатися роки, число яких ділилося на 4. Наприклад за Юліанським календарем, високосними роками були 1920, 1924, 1928 і т. д. Початок нового року за юліанським календарем припадає на 1 січня, оскільки в цей день приступали до виконання своїх обов'язків консули та інші римські магістрати. Новий Юліанський календар набув наступного вигляду: січень («януаріус» – названий на честь дволикого бога Януса, який одним лицем дивився в майбутнє, іншим минуле), лютий («февруарис» – на честь бога «Фебруса» – бог підземного царства; вважався місяцем поклоніння предкам). До

запровадження Юліанського календаря цих місяців у римлян не було. Березень («мартіус» – названий на честь бога війни Марса), квітень («априліс» – напевно отримав назву від слова «апрікус» – той, що зігріває сонце), травень («майус» – названий на честь богини краси Майї), червень («юніус» – названий на честь богині родючості Юнони), липень («юліус» – названий на честь Юлія Цезаря), серпень («аугуст» – названий на честь імператора Августа), вересень («септембер» – сьомий), жовтень («октябрь» – восьмий), листопад («новембер» – девятий), грудень («децембр» – десятий).

Щоб місяць, присвячений імператору Августу, не мав днів менше ніж місяць присвячений Юлію Цезарю, римляни додали до августа один день віднявши його від лютого. Отже, найкоротший місяць лютий став ще коротшим (28 днів у простому році або 29 днів у високосному), а два місяці в середині року стали по 31 день. Згодом один день з вересня перенесли на жовтень, а з листопада на грудень. Правильне чергування місяців по 31 і 30 днів було порушене.

Необхідно зазначити, що в низці слов'янських мов (українській, білоруській, польській) латинські назви місяців не ввійшли, а були тісно пов'язані з тими чи іншими явищами природи, з зміною пір року, з господарською діяльністю людини.

Юліанський календар ліг в основу календарної системи, якою в наш час користується більшість народів світу.

Отже, запровадження Юліанського календаря було величезним досягненням в історії розвитку людства і мало вплив на подальший розвиток календарних систем.

Григоріанський календар. У XVI ст. виникла потреба вдосконалити юліанський календар, за яким календарний рік розходився з астрономічним на 11 хв. і 11 секунд, а за 128 років – на цілу добу. Оскільки цим календарем користувалися досить часто, то через 1280 років розходження досягло 10 діб. Це спричинило до проведення у 1582 р. нової календарної реформи. Римський папа Григорій XIII створив спеціальну комісію з

астрономів і духовних осіб, якій було доручено розробити проєкт нового календаря.

За основу комісія прийняла проєкт, запропонований ще в 1575 р. італійським лікарем, астрономом Алоїзієм Ліліо (1520–1576). Реформа повинна була вирішити два основних завдання: по-перше, ліквідувати нагромаджену різницю в 10 діб між календарним і тропічним роками і таким чином повернути весняне рівнодення на 21 березня, по-друге, максимально наблизити календарний і тропічний роки.

Перший крок календарної реформи полягав у тому, що було вирішено вважати п'ятницю 5 жовтня (після четверга 4 жовтня 1582 р.) 15 жовтня 1582 р. Дату весняного рівнодення 1583 р. перенесли з 11 березня на 21 березня 1583 р. Отже, був здійснений перехід на новий стиль і тим самим було виправлено нагромаджену різницю. Щоб запобігти в майбутньому повторення помилки, було вирішено скоротити кількість високосних років. За юліанським календарем за 400 років було 100 високосних років, за григоріанським календарем їх кількість скорочувалася до 97.

За пропозицією Аліозіо Ліліо із високосних вилучалися роки юліанського календаря, яким закінчувалися століття і числа сотень у яких не ділилося на 4. Кожних 400 років із календаря викидалися 3 високосних років і насамперед ті, якими закінчувалися століття за умови, що перші дві цифри позначення року не діляться без остачі на 4. Отже, 1600 р. залишився в новому календарі високосним а 1700, 1800, 1900 р. стають простими, оскільки 17, 18, 19 не діляться без остачі на 4.

Новий календар (новий стиль) виявився значно точнішим за юліанський (старий стиль), але все-таки не абсолютно точним. Наприклад, рік за Григоріанським календарем відстає на 26 секунд, а різниця в одну добу може настати аж через 3326 роки. Отже, середня тривалість календарного року стала значно ближче до тривалості сонячного року.

Першими Григоріанський календар ввели Італія, Іспанія, Португалія, Франція (1582 р.) та ін. У 1583–1584 рр. до них приєдналася Баварія, Австрія, Швейцарія, у 1700 – Норвегія, Данія, 1753 р. – Швеція, Фінляндія. У найбільших православних країнах світу Григоріанський календар було запроваджено аж у ХХ ст., зокрема, в Болгарії – 1916р., у Росії – 1918 р.

На території України (в УНР) григоріанський календар почав діяти з 16 лютого 1918 р. Цей день стали вважати 1 березня 1918 р. Закон про це було ухвалено 12 лютого 1918 р. (за старим стилем).

Отже, в XIV ст. було істотно вдосконалено юліанський календар і створено більш досконалий – григоріанський, за яким живе сьогодні весь цивілізований світ.

Народні датування в Україні, народний календар

Українське населення мало свій народний календар. Народне визначення часу: різні види народного датування впродовж середньовіччя і більш пізніх періодів постійно проникали у літописи, документи, мемуари та художню літературу, тому потрібно знати, щоб правильно визначити дати історичних подій, час створення тих чи інших джерел.

У народному календарі існують такі основні хронологічні категорії:

- 1) народні назви місяців;
- 2) народний поділ доби;
- 3) народне датування, яке визначає дати за певними спільними ознаками;
- 4) народні назви свят.

Українські джерела зафіксували 135 народних назв місяців; 12 назв частин доби, близько 200 народних назв релігійних свят.

Найпоширеніші народні назви місяців:

Січень – лютий, перший, прозимець, просимець, просинець.

Лютий – казибрід, казидорог, казидорога, казьо, лютень, лютовень, мічень, сечень, січень, другий, січненко, січник, сішненко.

Березень – березіль, березінь, березовень, березозіл, березозіль, березозол, березозоль, березотік, марець, марот, март, марціюш, марчик, палютий, соковик, сухий.

Квітень – березень, березозол, беризень, брезень, красовик, сочень, травень, цвітень.

Травень – квітень, май, ярець.

Червень – бедзень, бидзень, бидзень перший, гнилець, червець.

Липень – бедзень, бидзень, бидзень другий, білень, гедзень, елевей, илевий місяць, ильовиць, кедзень, кивач, кивень, кивотень, косень, липець, сінокос.

Серпень – елевей, зарев, илевий, иливий, ильовиць, кивень, кивотень, копень.

Вересень – бабине літо, бабське літо, вресьень, житосій, жовтень, кивень, маїк, малий травень, рувень, рюєн, серпень, сівень, травник.

Жовтень – листопад, падолист, паздерник, рісень.

Листопад – грудень, листопадень, падолист, студений.

Грудень – андріїв місяць, андріїць, казидорога, мочавець, мочарець, просимець, просинець, просинець, студений, студень, студинець, русим.

Інколи роль назв місяців виконували найменування найважливіших свят, які й вживалися як синонімічні означення назв місяців.

Січень – Василь-місяць, у Різдво, у Відорщі.

Лютий – Стрітєння, Пущєння, на Власія.

Березень – на Одокії, на Теплоґо Олексі.

Квітень – Блаґовіщенєня, на Сороковусти.

Травень – на Юрія.

Червень – Свята неділя.

Липень – на Івана, на Палія, у Петрівку.

Серпень – на Маковея, на Спаса, на Першу Богородицю.

Вересень – у Здвиження, на Михайла, на Главусіки.

Жовтень – на Покрови.

Листопад – у Пилипівку, на Дмитра.

Грудень – Введення, на свято Миколи.

Народний поділ доби

У побуті українці часто вживали такий поділ доби:

Досвіта, вдосвіта – година до світанку.

Рано, даві – як сонце зійде.

В обіди – близько восьмої години.

В підполудні – одинадцята година.

В полудні, полудні – дванадцята година.

Сполудня, пополудні – близько другої години дня.

У великий підвечірок – три години до заходу Сонця.

Малий підвечірок – година до заходу Сонця.

У вечір, у вечеріх – як смеркне, година після заходу Сонця.

У завляги – близько десятої години вечора, як лягають спати.

Опівночі, опівніч – дванадцята година ночі, північ.

По півночі – друга година ночі.

Народне датування за певними спільними ознаками

У народі були поширені датування за різними ознаками: за храмовими святами; за ярмарками; явищами природи; стихійними лихами; суспільно-політичними та родинними святами чи подіями; господарськими роботами.

У літописах, мемуарах, архівних документах часто згадки про особливі явища природи та стихійні лиха, які вживалися в народі для позначення певних подій. Наприклад: «голодного року», «як була тяжка зима», «як ліс горів», «як сарана хащу глодала» .

Володіючи спеціальними даними про такі явища природи та стихійні лиха можна встановити конкретні дати.

Практикувалося **датування за суспільно-політичними подіями** загальнодержавного, регіонального та місцевого

значення. Наприклад: «за кошуцької війни»; «за війни з турками»; «того року як французи прийшли»; «того року як клали церкву»; за попа того-то, як помер той або той тощо.

Для певного кола посвячених людей завжди значущим було **датування за родинними подіями**. Наприклад: «того року як мене взяли до війська», «як я вінчався»; «як мої тато (мама) померли».

І, нарешті, дуже вживаним було визначення **дати за господарськими роботами**. Наприклад: «як орали» (квітень – травень), «на перше сапання» (червень), «на друге сапання» (липень), «як вівці стригли» (червень), «як кукурудзу збирали» (жовтень). Але тут залежало від кліматичних умов місцевості.

3. Методика хронологічних досліджень

У роботі історика часто виникає потреба визначити день тижня, коли відбувалася подія або той чи інший факт. Для визначення дня тижня існують формули. Дуже проста і зручна для користування формула радянського академіка-мовознавця та палеографа – Є. Карського та дослідника Д. Перевозчикова. Необхідно мати на увазі, що, користуючись формулою, беремо дату «від Різдва Христового» за юліанським календарем. Якщо дата є за григоріанським календарем, то потрібно її попередньо перевести на юліанський календар.

Формула академіка Є. Ф. Карського має такий вигляд:

$$X = [N + 1/4(N-1) + T + 5] : 7.$$

Значення букв формули таке:

X – порядковий номер дня тижня, беручи за перший день тижня неділю, за другий – понеділок, третій – вівторок, четвертий – середу, п'ятий – четвер, шостий – п'ятницю, сьомий – суботу;

N – означає цифрове позначення року, що нас цікавить, «від Різдва Христового»;

(N – 1) – кількість повних років, що закінчилися раніш N-го року.

Вираз $\frac{1}{4}(N-1)$ – кількість високосних років, які вміщують у собі час від початку сучасної ери до N -го року: Т – кількість днів, що минули від початку N -го року до вказаного у джерелі числа місяця включно.

Наведемо приклад користування формулою академіка Карського. Припустимо, що нам потрібно визначити день тижня 7 лютого 1563 р.

$$X = [1563 + \frac{1}{4}(1563 - 1) + 38 + 5] : 7 = 285.$$

Отже, Х дорівнює остачі від ділення суми $1563 + 390 + 38 + 5$ на 7. Одержали: $1996 : 7 = 285$ і остача 1.

Остача і вказує порядковий номер дня тижня. А, як ми знаємо, перший день – неділя, отже, 7 лютого 1563 р. була неділя.

Друга формула для визначення дня тижня запропонована Д. Перевозчиковим:

$$X = \text{остачі від ділення: } [(N - 1) + \frac{1}{4}(N - 1) + (T - 1)] : 7.$$

Значення букв Х, N і Т те саме, що було зазначено для формули акад. Карського.

Розшифруємо формулу Д. Перевозчикова на тому ж прикладі. Потрібно дізнатися, в який день була подія 7 лютого 1563 р.

$$X = [(1563 - 1) + (\frac{1563-1}{4}) + (38 - 1)] : 7.$$

Одержуємо $1987 : 7 = 284$ і остача 1. За формулою Д. Перевозчикова ми одержали ту саму відповідь, що за формулою академіка Є. Карського.

Використовуючи ці дві формули для визначення дня тижня, історик легко обчислює день тижня будь-якої дати історичної події. Рекомендується визначати день тижня однієї й тієї події за двома формулами. Збіг цифри остачі свідчить про порядковий номер дня тижня і гарантує, що обчислення зроблено правильно. Якщо ж остача дорівнюватиме нулю, то це означає, що подія сталася в суботу. Під час обчислення Т за обома формулами, що означає кількість днів з 1 січня до числа місяця, що наводиться в джерелі, треба попередньо дізнатися, скільки днів було у лютому і який це рік: простий чи високосний.

Для переводу років гіджра на європейський календар «від Різдва Христового» є проста і зручна формула:

$$X = N - N/33 + 622,$$

де X – цифрове позначення року, який шукаємо за європейським календарем, N – рік гіджри.

Наприклад, потрібно дізнатися, якому року європейського календаря відповідає 845 рік гіджри.

$$X = 845 - 845/33 + 622 = 845 + 25 + 622 = 1442 \text{ рік н. е.}$$

Більш детально питання методики хронологічних досліджень розкрито в посібнику О. Перехреста «Історична хронологія» (1999 р.): зокрема, методика переведення дат з ери «від створення світу» на еру «від Різдва Христового» за допомогою спеціальних таблиць, методика переведення дат з юліанського календаря на григоріанський, методика визначення днів тижня за допомогою таблиць, кола Сонця, вруцеліта, методика датування подій за вказівками церковних свят тощо.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Замлинський В. О., Дмитрієнко М. Ф., Балабушевич Т. А. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник. Київ, 1992. 324 с.
2. Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни. Луцьк. 2015. 424 с.
3. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни : короткий курс. Київ. 1963.
4. Горохівський П. І. Спеціальні історичні дисципліни : курс лекцій : навчальний посібник для студентів денної форми навчання. Умань. 2011.
5. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. Київ, 2008.

Додаткова література

6. Перехрест О. Г. Історична хронологія: навч. посібник. Вид. 2-ге, доп. Черкаси, 2004.
7. Історична хронологія. Хрестоматія / укладач О. Г. Перехрест. Черкаси, 1999.
8. Історична хронологія. Календарні системи світу: навчальний посібник із спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін (для студентів істориків соціально-гуманітарного факультету КМПУ імені Б.Д. Грінченка) / автор-укладач О. О. Тарасенко. Київ : КМПУ імені Б.Д. Грінченка, 2004. 72 с.
9. Перехрест О. Г. Зародження і розвиток історичної хронології. *Вісник Черкаського університету. Серія соціально-гуманітарної науки*. Вип. 6. Черкаси, 1998.
10. Заремба С. До питання про теорію і методику хронологічних досліджень. *Український історичний журнал*. 1974. № 2.
11. Климишин І. А. Календар природи і людини. Львів, 1975. 180 с.
12. Стрельский В. І., Титаренко П. Г. Історія календаря. Київ, 1975.
13. Скуратівський В. Т. Місяцелік. Український народний календар. Київ, 1992.
14. Климишин І. Наші календарні проблеми (тепер і 700 років тому). Івано-Франківськ, 2000. 44 с.
15. Климишин І. А. Актуальні проблеми календаря, хронології та пасхалії. Івано-Франківськ, 1999.
16. Дулуман Е. К. Календари, летоисчисление и дата рождения Иисуса Христа. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 2. С. 253–275.
17. Единый календарь Земной цивилизации (Календарь ООН) / авт.-сост. В. Б. Иванов. – Чернигов : Деснян. правда, 2006. 168 с.
18. Сологуб В. Математичний механізм календаря. *Вісник студентського наукового товариства інституту історії*,

етнології і права / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2011. Вип. 10. С. 145–150.

Тема 12 **Історична метрологія**

План

1. Історична метрологія як спеціальна історична дисципліна.
2. Становлення історичної метрології як спеціальної історичної дисципліни.
3. Міри Київської Русі та періоду феодальної роздробленості.
4. Метрологія XVI–XVII ст. Сучасні міри.
5. Українські народні міри.

1. Історична метрологія як спеціальна історична дисципліна

Працюючи із писемними джерелами, історик часто трапляються різноманітні одиниці довжини, ваги, об'єму тощо і він повинен вміти перевести їх на сучасну метричну систему, щоб зрозуміти насправді про що йдеться у тому чи іншому джерелі. Такими навиками можна опанувати, маючи знання із історичної метрології.

Історична метрологія – допоміжна історична дисципліна, що вивчає історію складання систем мір, назви одиниць вимірювання, співвідношення різних мір минулого, їх співвідношення з сучасними одиницями вимірювання, а також одиниці обкладення і податкового ліку, тобто одиниці вимірювання в їх історичному розвитку.

Математична метрологія є наукою про точність вимірювань, яка створює одиниці вимірювання за спеціально розробленою методикою, у вигляді найточніших зразків, або еталонів.

Об'єкт дослідження – міри довжини, площі, ваги, рідин, сипких тіл тощо в їх історичному розвитку.

Предметом вивчення – співвідношення давніх мір із метричними.

Розрізняють теоретичну, прикладну (практичну) і загальну метрологію.

Завданням метрології є:

а) вивчення назв мір, історії формування та розвитку різноманітних систем вимірювання;

б) переведення мір вимірювання, що існували в минулому в різних народів у відповідність з сучасними метричними одиницями.

Важко переоцінити значення метрології для аналізу історичних джерел, особливо тих, які стосуються соціально-економічної історії. Це важливо тому, що міри завжди перебувають у повній залежності від розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Ускладнення виробничих відносин ускладнює разом із цим міри і впливає на зміни в їх системі. Тому вивчення історії мір дає можливість чіткіше уявити стан господарства певного часу, потреби населення і способи їх задоволення, виявити розміри і вартість окремих робіт, встановити розмір ціни на продукти.

Вивчення метрології допомагає зрозуміти економіку країни в цілому, вивчити її окремі галузі, а також – технічний і технологічний рівень багатьох галузей народного господарства, який залежить і від досконалості системи мір.

Знання історії мір може допомогти в експертній роботі дослідника, коли необхідно встановити дійсність історичного джерела, час його створення, а інколи й місце.

Джерелами метрології є:

а) писемні пам'ятки, які зберегли різноманітні дані про міри (літописи, законодавчі акти, угоди, митні книги, описи мандрів);

б) речові джерела: монети, гирьки, лінійки, архітектурні споруди з певними «стандартними» розмірами, посуд стандартної форми та інші.

Неабияке значення для метрології має залучення пам'яток археологічних досліджень, що дає можливість перевірити, а в деяких випадках і уточнити дані писемних джерел.

Для вивчення метрології Києво-руської держави дуже важливими є Руська Правда, літописи, берестяні грамоти.

У XIV–XVII коло джерел з метрології збільшується. Окрім літописів, грамот і описів подорожей, з'являються якісно нові джерела – митні книги, митні уставні грамоти.

Для української метрології XVI–XVIII ст. неабияке значення мають купчі, рапорти магістратів про стан торгівлі та торговельні ціни, відомості про грошові та натуральні збори на ярмарках та торгах, митні книги, в яких позначалася не лише сума мита, а й кількість товарів, з яких це мито стягувалося; скарги на пограбування та захоплення товарів, судові матеріали, прибутково-видаткові книги, матеріали по господарському управлінню маєтками на території України.

У 1918 р. Рада Народних Комісарів РСФРР прийняла декрет «Про запровадження міжнародної метричної системи мір і ваг».

Необхідно сказати, що кожна звістка джерел щодо мір вимагає критики, адже часто зафіксовані в них одиниці виміру в реальному житті майже не вживалися. Особливо обережно потрібно ставитися до джерел законодавчого характеру, тому що вони або фіксували становище, що склалося у мірах, або накреслювали шляхи на майбутнє.

2. Становлення історичної метрології як спеціальної історичної дисципліни

Виникнення метрології як самостійної наукової дисципліни припадає на XVI ст. і пов'язане з іменами вчених

Георга Агриколи (1494–1555) і Жозефа-Жюста Скалігера (1540–1609).

Історичні етапи розвитку метрології:

- встановлення еталону метра (Франція, кінець XVIII ст.);
- створення абсолютної системи одиниць (Гаусс К., 1832);
- підписання міжнародної Метричної конвенції (1875);
- розроблення і встановлення в 1960 р. Міжнародної системи одиниць (SI).

Сьогодні метрологічні дослідження окремих країн координуються Міжнародними метрологічними організаціями.

3. Міри Київської Русі та періоду феодальної роздробленості

Одиниці вимірювання виникли в глибокій давнині. Уявлення про міри склалися в давнину, коли з'явилася необхідність у вимірюванні відстаней, наділів землі, пасовищ, житла, сипких та рідких тіл. Оскільки спеціальних приладів для такого вимірювання не існувало, використовувалися частини людського тіла.

В Англії ще в XVII ст. була прийнята одиниця міри довжини — фут (нога, стопа), яка дорівнювала 30,5 см.

Різні народи нашої планети перебували на неоднакових стадіях розвитку, то й міри були різноманітні. Досить пригадати, що у XVII ст. в Європі було понад 100 різних футів, понад 120 фунтів, 46 миль та інших одиниць вимірювання.

Найбільш вагомим джерелом, з огляду на дослідження історичної метрології, є «Правда Руська».

Міри довжини

На Київській Русі основними одиницями довжини були п'ядь і лікоть, сажень, верства, аршин, ступня, долоня, вершок, палець.

П'ядь – є найменшою одиницею вимірювання довжини і становить відстань між витягнутими великим і вказівними пальцями руки.

У джерелах згадується починаючи з XII ст. На практиці використовували п'ядь двох видів. **Велика п'ядь** дорівнювала відстані між кінцями витягнутих великого та середнього (або мізинця) пальців руки. Цей термін інколи визначав міру, що дорівнювала ширині долоні. Те, що таким чином зручно було вимірювати відстань, зробило цю міру дуже живучою.

Вчений Рибаків, що займався дослідженням мір довжини XI–XV ст. з'ясував, що мала п'ядь дорівнювала 19 см, а велика 22–23 см.

На Русі використовували ще одну п'ядь, вона називалася «**п'ядь з поворотом**», «**з перекиданням**». Вона дорівнювала малій п'яді плюс два або три суглоби вказівного або середнього пальця, тобто 27 або 31 см.

Про п'ядь, як офіційну міру довжини з чітко встановленим співвідношенням з іншими одиницями довжини можна говорити лише з XVI ст. Згодом в офіційній метрології вона поступилася четверті, але продовжувала використовуватися як побутова міра аж до XX ст.

Пізніше, коли з'явилася інша одиниця – аршин, п'ядь (1/4 аршина) поступово вийшла з уживання.

Лікоть – дорівнював відстані від ліктового суглобу до кінця витягнутого середнього пальця руки (від 38 см до 46 см.)

Б. Рибаків, виходячи із новгородських стандартів, які використовували купці, встановив, що **довжина ліктя становила приблизно 54 см**. Такий лікоть дорівнював трьом п'ядям по 18 см. Незначне відхилення від середніх розмірів цілком природне, беручи до уваги приблизність давніх одиниць вимірювання. З іншого боку цей лікоть містить дві «п'яді з поворотом» по 27 см.

На межі XV–XVI ст. лікоть поступово витісняється іншою, набагато більшою одиницею виміру – аршином.

Досить часто використовували таку міру довжини, як давньоруська **сажень**.

Сажень – ця величина дорівнювала відстані між великими пальцями витягнутих в сторони рук людини. Таку сажень називають простою або прямою.

Приблизно 142–152 см (дорівнював трьом ліктям (близько 152 см).

У Київській Русі відома і так звана **коса сажень**, що дорівнювала 216 см (248 см) і визначалася відстанню **від пальців ноги до кінців пальців витягнутої вгору по діагоналі руки**.

Найбільшою була **велика сажень** – 249,46 см. Вона практично дорівнювала діагоналі квадрата зі стороною 176 см.

Назва походить від слова «сяг» (дієслівного кореня слов'янських мов – простягнути руку вперед, досягнути). Першу згадку про неї бачимо у «Слові про початок Києво-Печерського монастиря», автором якого вважають Нестора. Тут сажень згадується в розповіді про те, що в 1070 р. монах Іларіон (майбутній київський митрополит) «викопав собі печерку малу – розміром в два саженя». Визначити її розміри допоміг напис, зроблений на Тмутороканському камені, який розповідає про те, що у 1068 р. князь Гліб «міряв замерзле море від Тмуторокані до Керчі і довжина становила 100 000 і 4 000 саженів». Виходячи з даних цього напису сажень становив 142 см, тобто 3 лікті по 46 см.

В кінці XV ст. з'явилася нова одиниця виміру довжини, яка невдовзі стала однією із головних – **аршин**. Спочатку аршин дорівнював 27 англійським дюймам (приблизно 68,8 см) і брав свій початок від так званого стамбульського «суконного» ліктя – дуже поширеної міри в міжнародній торгівлі тканинами. В руській системі мір він став дорівнювати 72 см. Сажень був офіційно прирівняний до трьох аршинів 1649 р. такою постановою «робити сажень в три аршини». Проте крім 3-аршинної державної сажені в 216 см зустрічаються проста (152 см), махова (176 см), коса або велика (248 см).

Великі відстані у Давній Русі визначали у *верстах, поприщах і стадіях*. Верста і поприще ототожнювалися і дорівнювали 7,5 стадіям, а стадій поділявся на 100 сажнів.

Верства є найбільшою одиницею вимірювання довжини на Русі.

Вона не мала строго фіксованої довжини і становила **від 500 до 1000 сажнів**.

Ще більші відстані вимірювалися за допомогою такої міри, як *день у дорозі*. Пішки ця відстань становила 25 км, а на коні – 50- 75км.

Досить рідко, але трапляються такі поняття, як *верження і перестріл*. Верження – це відстань, яку пролітає камінь, кинутий рукою людини на відстань 20 сажнів, або 42,5м. Перестріл – це теж відстань, але та, яку пролітає стріла пущена з лука. Вона дорівнює 60–70 м, хоча стріла може летіти і за 100 м.

Одиниці площі. Відомості джерел про вимір поверхні (площі), що використовувалися в Київській Русі, ще більш скупі і невизначені, ніж для мір довжини. Відомо лише, що **основними одиницями площі були «село» і «плуг», а їхні точні розміри не встановлено.** Ці терміни могли означати не лише метричні поняття, а й одиниці оподаткування.

Міри місткості

Для вимірювання збіжжя, муки, солі (взагалі сипучих речовин), а також меду в Київській Русі використовували міри місткості: *уборок, кадь, голважню, корчагу, провар, цебер, лукно, відро.*

Міри сипучих тіл

Сипучі речовини в Київській Русі вимірювалися кадьми і половниками.

Приблизна рівність давньоруської каді 14 московським пудам (які використовувалися як одиниці вимірювання пізніше) 229,32 кг.

«Руська правда» називає і менші одиниці вимірювання сипучих тіл – **уборок і лукно.**

У джерелах часто згадується лукно, метрологічна назва якого мала поширення і в інших слов'янських мовах і первісно означала «бондарський посуд».

Міри рідини

Найгіршою є справа із визначенням давньоруських мір рідини. В метрологічному значенні джерела згадують **відро і бочку**, а пізніше – **корчагу**.

Назва корчаги походить від назви посудини з вузькою горловиною, яка нагадувала грецьку амфору. Її місткість становила близько двох відер, і нею вимірювали як сипкі, так і рідкі речовини. У Галицько-Волинському князівстві у XIII ст. була відома міра місткості – *цебер*, назва якої первісно вживалася на означення відра, що ним брали воду з колодязя.

Усі спроби визначити, хоча б приблизну величину цих мір визнані невдалими.

Одиниць вимірювання ваги

Вивчення одиниць вимірювання ваги пов'язані значною мірою з грошовим рахунком та ювелірними виробами.

Міри ваги – пуд, гривня, гривенка, золотник, почка, пиріг тощо.

Найдавнішою ваговою одиницею Русі була *гривна*, яку в першу чергу пов'язують з металевою, срібною чи золотою прикрасою, яку вішали на шию. Тому і назва її походить від слова грива. Гривна дорівнювала приблизно 409,5 г і поділялась на *гривенку* (полугривну), вагою 204,7 г.

Із дрібних вагових одиниць у давньоруських пам'ятках фігурує золотник. Цим терміном позначалися і давньоруські золоті монети. Тому досить часто складно визначити, про що говориться в джерелах – монети чи вагові одиниці.

Серед найбільших одиниць ваги давньоруські писемні джерела зафіксували – пуд (використовувався з XII ст. від латинського – вага, гиря для зважування) і берковець (міра іноземного походження, що використовувалася в оптовій торгівлі для зважування меду, воску, міді, поташу).

Отже, найбільше відомостей із давньоруських метричних величин маємо про одиниці довжини. Натомість міри площі, об'єму, ваги та інші, що згадуються в писемних джерелах на сьогоднішній день для дослідників залишаються майже не встановленими.

Період роздробленості. Розмежування земель Київської Русі, що визначало політичне роздроблення, обмежені економічні зв'язки впливали і на систему мір, особливо на одиниці вимірювання сипучих тіл, утворення різних за змістом і однакових за назвами одиниць.

Феодальна роздробленість зумовила появу багатьох місцевих мір, без вивчення яких неможливо глибоко пізнати ті процеси, що відбувались у різних сферах життя. Проте більшість назв збереглася з попереднього періоду.

До лінійних мір належали: *п'ядь, лікоть або стопа, нога, сажень*. Проте в різних частинах Русі вони могли бути різними, залежно від змісту тих одиниць, які використовувалися ще в XI ст.

Квадратні п'яді, лікті, сажні становили систему мір поверхні, куди входили також одиниці оподаткування та вимірювання площі: *вить, соха, обжа, десятина*. Окремі дослідники доводили, що соха вмщувала 5 десятин, вить – 6–8 десятин. Обжу трактували не як поземельну міру, а як міру оподаткування, розмір якої залежав від якості угідь, що склалися з пасовища, сінокоосу, садиби і городу. Обжа могла дорівнювати від 5 десятин до 9 десятин, а в XVI ст. – вже 15 десятинам як земельна ділянка. У Новгороді користувалися також короб'єю, назва якої походить від короб'ї зерна і дорівнює 1 десятині.

Основною мірою сипучих тіл у XII–XV ст. залишається *кадь*, яку інколи називали *бочкою або оковом*. Вона вмщувала 14 пудів зерна, або 229,32 кг. У Новгороді користувалися *короб'єю*, яка дорівнювала половині кадї, а також – *діжею*, розмір якої не вдалося встановити. У басейні р. Двіна зерно і сіль

вимірювали *пузом*. Пуз дорівнював четвертій частині четверті, або 14,23 кг. Псковська *зобниця* спочатку дорівнювала двом третинам каді, а пізніше – зрівнялася з нею.

Писемні джерела свідчать, що рідини вимірювались **бочками, насадками і відрами**, а у Пскові також використовували **корці**, розмір яких не вдалося встановити.

На Волині й Поліссі, крім згаданих вище, були ще й такі міри: **головажня для солі; колода (10–12 відер) для меду; корець і мірка (6 пуд) для зерна; кобель і скородь** використовувалися як для вимірювання рідин, так і сипучих тіл.

У добу феодального роздроблення залишаються у користуванні попередні одиниці ваги і з'являються деякі нові. Зокрема, відомо про такі одиниці, як **почка**, яка дорівнювала 0,17 г, та **пиріг** – 0,04 г. Почка використовувалася для визначення ваги монет під час карбування. Пиріг як міра дорогоцінних каменів до кінця XV ст. зникає з користування. Використовувалися також великі одиниці вимірювання: **берковець**, нова одиниця **кап і пуд**: берковець дорівнював 10 пудам; кап – 4 пуди, або 65,52 кг. В основному кап використовували в торгівлі воском.

4. Метрологія XVI–XVII ст.

У другій половині XVI ст. у Великому князівстві Литовському була проведена своєрідна земельна реформа, юридичну основу якої становила прийнята в 1557 р. королем Сигізмундом-Августом «**Устава на волоки**». **Вона мала на меті уніфікувати розмір земельних володінь, з яких утримувався податок.**

За одиницю міри тут брали **волоку і морг**.

Волока-міра мала сталу величину і завжди дорівнювала 30 моргам на будь-якому ґрунті. Волока-наділ мала різну кількість моргів, позаяк у ньому, окрім компенсації селянам за втрати, пов'язані з плануванням і розбивкою сільської території, включався ще «наддавок» на город і поселення в розмірі від трьох моргів. Різниця між волокою-мірою і волокою – наділом досягала часом значної величини – від 30 моргів до 47 моргів.

Окрім відмінностей між величинами волоки – міри і наділу – існували й регіональні відмінності. Вони зумовлювалися тим, що величина ліктя в Польщі була значно меншою, ніж у Литві.

Землю на волоки міряли за можливості відрубними кусками, ділили її на три зміни (поля) по 11 моргів у кожній і в середній зміні визначали місце для поселення селян.

У Західній і Правобережній Україні волочна міра була проведена переважно у XVI ст., у Лівобережній – у першій половині XVII ст., і то лише на Півночі. Земельні володіння центрального й південного Лівобережжя на волоки не були поділені.

У період національно-визвольної війни українського народу проти польських магнатів і шляхти, яка переросла в національну революцію, в ході якої сформувався Українська козацька держава, якихось значних змін в українській метрологічній системі не відбулося.

Основною мірою довжини в Україні в другій половині XVII–XVIII ст. залишався лікоть, однак перебування українських земель у складі литовської і польської держав позначилося на його величині. Довжина українського ліктя, порівняно з давньоруським дещо збільшилася і становила 58,5 см. Лікоть поділявся на чотири чвертки (14,6 см) і 24 цапі (2,3 см).

Поряд з українським ліктем у Правобережній Україні уряд Речі Посполитої запроваджував і польський лікоть, визнаний державною мірою (дорівнював 59 см).

Населенню українських земель була відома також, нагадаємо, міра довжини аршин, якою вимірювали тканини східного і західного походження. У XIV–XVII ст. вона не набула значного поширення в Україні, проте з 1720–1730-х років царський уряд почав запроваджувати в Лівобережній Україні державний російський стандарт аршина, який дорівнював на той час 72 см і поділявся на чотири четврті (по 18 см) і 16 вершків (по 4,5 см).

У другій половині XVII–XVIII ст. в Україні досить поширеною мірою довжини був сажень, відомий, нагадаємо, ще з часів Київської Русі. Однак порівняно з давньоруською традицією розмір цієї міри дещо змінився: в Лівобережній Україні розмір сажня дорівнював 175,5 см, а в Правобережній – 182,88 см. У XVIII ст. царський уряд активно запроваджував на Лівобережжі російський стандарт сажень, який дорівнював трьом аршинам (216 см).

У другій половині XVII–XVIII ст. царський уряд започаткував низку заходів із запровадження в Лівобережній Україні російських мір. Особливу увагу приділяли мірам сипких речовин, які застосовували в господарстві та торгівлі. Це було пов'язане з тим, що на Лівобережжі з початку XVIII ст. постійно перебували російські війська. Місцеве населення поставляло їм продукти і фураж, що його козаки, селяни і міщани визначали в українських мірах – осьмачках і четвериках. Російські офіцери не знали величин цих мір і вимагали переведу їх на російські.

Це було також необхідно і під час збирання податків. За царським указом від 29 квітня 1722 р. податки з українського населення замість українського скарбу стали збирати до царської казни. Тому в Лівобережній Україні в 1734 р. була проведена реформа мір.

Для вимірювання земельних площ у другій половині XVII – XVIII ст. використовували волоки і морги. Як і в попередні роки, волока поділялася на 30 моргів і була поширена на Лівобережжі. Крім поділу на 30 моргів, волока ділилася ще по системі двох, трьох і чотирьох.

Найпоширенішою земельною мірою в Україні у висвітлюваний період була згадувана вище міра **день, яка ділилася на три упруги**. Величина цієї міри, нагадаємо, відповідала площі ріллі, яку можна було одним плугом або сохою зорати впродовж трудового дня. Величина міри день залежала від конкретних умов, в яких відбувалося вимірювання земельних площ. На її розмір могли вплинути якість землі, фізична сила

людини та знаряддя праці, якими користувалися при оранці, фізичні можливості худоби, погодні умови. Тому міра день не мала точно визначеного розміру. Її розмір становив від 0,5 десятини (0,541 га) до 0,75 десятини (0,81 га).

Одиницями вимірювання земельних площ в Україні були також копа, копиця, віз та косар. Так, розмір ріллі визначали в копах, в яких за загальноприйнятою нормою було по 60 снопів. Така копа відповідала площі ріллі в 0,1 десятину (0,11 га).

Одиниці вимірювання і оподаткування у XVIII–XX ст.

Впродовж XVI–XVII ст. сформувалася російська система і у XVIII ст. важливо було запровадити на території всієї держави однакові міри, уточнити їх, а також організувати спеціальну службу нагляду в галузі метрології.

Російська система єдиних мір була запроваджена на території всієї держави лише з першого січня 1845 р.

Сучасна Міжнародна метрична (десятирічна) була створена в період Великої французької революції кінця XVIII ст. У 1790 р. Національними зборами Франції було прийнято декрет про реформу мір, підготовкою якого мала зайнятися Паризька Академія наук.

За одну природну одиницю довжини було взято $1/10\,000\,000$ частину четверті дуги паризького меридіану, тобто становила сучасний метр. Його поклали в основу нової системи, яку назвали метричною і розробка якої була остаточно завершена 1799 р. Назва основної одиниці і всієї системи походить від грецького слова «метрон» – міра.

5. Українські народні міри

Народна метрологія – галузь народних знань, пов'язана з визначенням фізичних параметрів оточуючого світу і предметів, що знаходяться в ньому. Традиційні метричні одиниці, що побутували на Україні, походять від давньоруських, утворених за антропометричним принципом, тобто за еталон вимірювання брали частини людського тіла.

Серед найдавніших народних вимірювань місткості є такі, наприклад: **ковток, пригорща, жменя**. Нерідко такими еталонами слугували господарсько-побутові предмети чи знаряддя праці (коса, весло, відро, бочка тощо).

Під час вимірювання довжини речей та відстані застосовували відомі ще з часів Київської Русі міри: *п'ядь, лікоть, ступня, сажень*, що були пов'язані з природними рухами людини – ходінням, розведенням пальців, розмахом рух. Із XVII–XVIII ст. поширюються такі міри, як аршин та верста (500 сажнів). Аршин поділявся на 16 вершків або чотири чверті та дорівнював приблизно 71,1 см.

Подекуди існували досить оригінальні міри відстані на землі: **кидь** (Харківщина), палку закинути (Полісся), **довержай** (Закарпаття), що означали відстань, на яку можна кинути камінець, грудку землі чи палицю. Користувалися ще кроком або ступнею, що дорівнювали одному аршину.

На Полтавщині була відома й така одиниця, як **приг** (близько одного сажня, утворювався під час стрибання за допомогою палиці). Популярною мірою була **гона**, причому розрізняли добру гону (120 сажнів), середню (80) і малу (60). Для ретельнішого обчислення землі до різних одиниць вимірювання додавали **гаки**, величина яких коливалася від чверті до цілої гони.

Українські селяни користувалися досить поширеними народними способами вимірювання площі земельних ділянок. За основу його бралася площа прямокутника з розмірами 30 на 80 або 40 на 60 сажнів. Вживалися також офіційні одиниці вимірювання – десятина, морг.

Побутували й більш давні народні міри – **день, опруг, різа, лан, півланок, одріз, клітка** та ін. Деякі з них означали кількість витраченого часу на обробіток певної ділянки або кількість зібраного урожаю на певній площі.

Відзначимо оригінальний народний спосіб вимірювання відстані до недоступних предметів: бриль насували на очі так, щоб його край перебував в одній площині з очима і предметом,

відстань до якого вимірювалася. Потім відшукували інший, доступний предмет, що знаходився у тій самій площині. Вимірявши відстань до нього, прирівнювали її до відстані до недоступного предмета.

Під час вимірювання сипких речовин теж користувалися народними одиницями. Зокрема, зерно міряли *міркою* (посудиною на пуд або півпуда ваги), *лантухами* (п'ять пудів). На Поділлі міряли *корцем*, який містив вісім пудів. Подекуди користувалися і давньо-слов'янською одиницею – *четвериком*, що дорівнював 24–26 л. Урожай обчислювали *копами* (60 снопів), *хурами та возами*. На Закарпатті побутував *ферділь* – дерев'яна діжка, що вмщала 25 кг зерна. *Віком* міряли картоплю, кукурудзу, яблука, а вагу м'яса та риби обчислювали офіційною мірою – *фунтами* (400 г) та *оками* (чотири фунти).

Існували народні одиниці вимірювання рідких речовин. Так, на Гуцульщині молоко міряли дерев'яним *міртуком*, *галетами* (діжками на 6–12 л), *децями* (100 г).

Воду та горілку повсюдно міряли квартами (дві пляшки), гарнцями (чотири кварта), відрами.

У ткацькій справі послуговувалися такими одиницями, як *чисниця* (три нитки), *пасмо* (10 чисниць), *півмітками* (20 пасом). Біті коноплі вимірювали жменями, *повісмами* (10 жмень) тощо.

Отже, система народних метричних одиниць і самотутня метрична термінологія в українців були досить розвинутими.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Замлинський В. О., Дмитрієнко М. Ф., Балабушевич Т. А. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник. Київ, 1992. 324 с.
2. Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни. Луцьк. 2015. 424 с.

3. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни : короткий курс. Київ. 1963.

4. Горохівський П. І. Спеціальні історичні дисципліни : курс лекцій : навчальний посібник для студентів денної форми навчання. Умань. 2011.

5. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. Київ, 2008.

Додаткова література

6. Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. Київ. 1975.

7. Сидоренко О. Ф. Про стан вивчення української метрології. *Український історичний журнал*. 1970. № 5.

Тема 13

Дипломатика

1. Дипломатика як спеціальна історична дисципліна.
2. Історія дипломатики як науки.
3. Види та типи документів.
4. Клаузули формуляра середньовічного документа та їх зміст.

1. Дипломатика як спеціальна історична дисципліна

Дипломатика – (фр., гр. – **письмо, документ**) вивчає походження, форму, внутрішню побудову і зміст документальних джерел, які належать до рабовласницької та феодалної епохи.

Об'єктом дипломатики є давні правові акти як специфічне історичне джерело, сфера їх створення та побутування.

Предмет – обставини та чинники народження документів, закономірності їхньої еволюції, методика й методологія їх вивчення.

Завдання – критично перевірити вірогідність актів і за допомогою дипломатичного аналізу виявити підроблені або фальсифіковані акти, які непридатні для відтворення історичного процесу, усунути недостовірність, вигаданість фактів або подій, викладених у таких актах.

Дипломатика становить спеціальну частину загального історичного джерелознавства, що вивчає акти з юридичним, нормативним змістом.

Під дипломом у період античності вважався документ, написаний на двох навощених дощечках загостреною металевою паличкою – стилем. Вони виконували роль різноманітних посвідчень. У середні віки терміном «диплом» називали деякі різновидності жалуваних грамот, а в епоху Відродження – всі публічно-правові акти. Французький еллініст Бюде (1467–1540) вважав поняття «диплом» і «документ» синонімами.

Документами в історичному джерелознавстві називаються майже всі писані історичні джерела.

Акт – лише частина документа, що має нормативний зміст.

Отже, якщо дипломатика вивчає своїми, їй властивими методами акти, то дипломатичне вивчення інших різновидів документів неможливе. Так, наприклад, не підлягають дипломатичному вивченню документи розповідного типу – літописи, хроніки, мемуари, хронографи, щоденники тощо.

Практична дипломатика з'ясовує процеси створення, поширення та функціонування документа, а саме технологію виготовлення та матеріальну основу й конструкцію, складові змісту, способи поширення тощо.

Теоретична дипломатика узагальнює зібраний емпіричний матеріал для виявлення традицій складання актів, тенденцій їхнього розвитку, їхніх загальних і специфічних рис залежно від змісту, походження, часу й місцевості написання, а також напрацьовує методологію й методику їх аналізу.

Важливим теоретичним, науково-методичним питанням дипломатики є її зв'язки з іншими спорідненими, суміжними галузями знань. Вона тісно пов'язана з історичним документознавством, текстологією, історією державних установ, діловодством, правом, кодикологією, джерелознавством, археографією, палеографією, сфрагістикою, філігранологією, оскільки виконує комплексну функцію дослідження внутрішньої та зовнішньої форми актів.

Становлення дипломатики як історичної дисципліни

Практична дипломатика (експертиза документів) починається з рабовласницької епохи, але найбільшого розвитку вона отримала в середньовіччі. Тоді був розроблений цілий комплекс прийомів, за допомогою яких встановлювали достовірність документів.

Ця методика постійно удосконалювалася і вже в XIX ст. зародилася наукова дипломатика.

Остаточне оформлення дипломатики як науки пов'язане з іменем **Жана Мабільйона**. У 1681 р. вийшла друком праця французького вченого Ж. Мабільйона «Дипломатика в шести книгах», в якій були викладені принципи дослідження оригінальності документів. Багато уваги Ж. Мабільйон приділив формулярові документа, продемонструвавши датування та визначення оригінальності чи фальсифікації документа за особливостями формул, які вживалися у тій чи іншій канцелярії певного часу. На конкретних прикладах він довів необхідність враховувати відповідність вживання титулів, зазначених у документах, реаліям часу.

Провідний метод дипломатики – **формулярний аналіз**. Його розробили **Т. Зіккель і Ю. Фіккер**.

Історія дипломатики на українських землях бере початок від заснованої в Львівському університеті кафедри допоміжних історичних дисциплін, яку очолив відомий науковець, вихованець Геттінгенського університету (Німеччина) **Готфрід Уліх**. Він був першим викладачем дипломатики у згаданому

університеті, а також автором першої друкованої праці з дипломатички на українських землях – «Вступ до дипломатички, викладений п. Готфрідом Уліхом».

Отже, початок дипломатички у нас пов'язаний з освоєнням здобутків західноєвропейських дипломатичних досліджень та їх тлумаченням.

Поняття історичного акта

Фундаментальним поняттям дипломатички є «історичний акт», під яким розуміють документ, що містить в юридичній формі постановку чи вирішення питань договірно-правового змісту між певними юридичними сторонами із зазначенням безпосередньо чи опосередковано конкретного автора та адресата.

Акти систематизуються:

- за ознакою походження чи авторства (публічні, приватні, публічно-приватні, приватно-публічні);
- за ознакою місця дії (державні, світські, церковні);
- за співвідношенням вмісту тексту та предметної ситуації (договірні, договірно-законодавчі, засвідчувальні, законодавчо-розпорядчі, розпорядчі, протокольно-резолютивні, реєстраційно-облікові, доповідні, епістолярні, клопотальні).

Термін «акт» (лат. – документ) для означення юридичних документів на території України набув поширення з XIV ст. До цього різні за змістом і правовим значенням законодавчі документи (понад 150 різновидів), що були чинними на українських землях, називалися привілеями, грамотами, універсалами.

Історик зустрічає в своєму дослідженні такі рукописні акти:

1) чернетки актів, написані або як попередній проєкт або варіант до нього;

2) білові акти, текст яких написано у повній відповідності з звичайним для даної різновидності актів текстом. Цей

справжній акт не лише відповідно оформлений, а й засвідчений підписами й печаткою;

3) копії актів – «знімки», «список». Копії можуть бути засвідчені або прості, трапляються на окремих аркушах або в копійних зошитах чи копійних книгах;

4) розмноженні акти, написані в кількох однакового тексту екземплярах (за кількістю сторін – учасників угоди, позначених в акті);

5) відновлені акти, що відтворюють текст актів, більш ранніх і чомусь загублених. Оригінали відновлених актів мають бути обов'язково належним чином засвідчені;

6) акти підроблені;

7) акти фальсифіковані шляхом підчисток або іншим способом, на яких встановлено підроблені фрази, імена, географічні назви.

Основна робота щодо вивчення акта розпочинається з дослідження його внутрішньої форми. Під нею розуміють структуру, а також зміст і стилістичні особливості тексту джерела. Структура тексту акта називається, як уже згадувалося вище, формуляром. Його характерною рисою є сталість побудови. Він складається зазвичай зі стандартних зворотів, розташованих певним чином. Формуляр – поняття складно структуроване.

Формуляром називають комплекс клаузул (статей) документів.

У це поняття входять схеми чотирьох типів:

1) умовний формуляр – найбільш загальна схема побудови документів у цілому;

2) абстрактний – загальна схема побудови документів певної різновидності;

3) конкретний – схема побудови невеликих груп документів у середині різновидності;

4) індивідуальний формуляр – схема побудови окремо взятого тексту документа.

Умовний формуляр поділяють на три частини, кожна з яких складається з окремих частин.

I. Початковий протокол:

1. Інвокація (богослів'я), тобто закликання імені божого, яке інколи замінюється особливим знаком хреста – «хризмоном».

2. Інтитуляція – ім'я та звання видавця документа.

3. Інскрипція – адресат (конкретна особа, група осіб, заклад).

4. Салютація – привітання.

II. Основна частина (текст):

1. Аранга (преамбула).

2. Промульгація – публічне роз'яснення.

3. Наррація – виклад змісту.

4. Диспозиція – розпорядження по суті (змісту) справи.

5. Санкція – заборона під загрозою покарання.

6. Корроборація – свідчення про скріплення документа підписом, печаткою.

III. Кінцевий протокол:

1. Датум – місце і дата видання документа.

2. Апрекація – висновок.

До кінцевого протоколу належать підпис особи, від імені якої видано документ, інколи – і підпис голови канцелярії, а також сігілла (печатка). В урочистих документах підпис міг супроводжуватися монограмою (поєднання всіх букв імені в одному малюнку).

Описана схема дає тільки загальні уявлення про формуляр документа, оскільки кожна різновидність має свої особливості, які дуже помітні при співставленні документів різних земель, країн, часів.

Дипломатичні дослідження документів

Дипломатичні дослідження документів проходять 5 етапів залежно від конкретних їх різновидів:

1) аналіз зовнішньої форми;

2) аналіз внутрішньої форми;

3) встановлення соціального та політичного походження документів і окремо взятого документа;

4) встановлення достовірності змісту документів і окремо взятого документа;

5) використання документів певної різновидності в ході історичних досліджень.

Проведення такої роботи дає можливість перевірити достовірність документа, уточнити їх дату, виявити особливості їх походження, політичну спрямованість, роль у суспільних відносинах.

Початковим етапом методики вивчення актів є аналіз їхньої зовнішньої форми, а також водяних знаків. У річищі палеографічних дослідів важливим питанням є вивчення особи публічного нотарія, професійного писаря, «диктата» (укладача) документа, які могли бути різними особами.

Особливе значення при розгляді зовнішніх особливостей оформлення акта мають зображувальні елементи: хризомон (христогорама), хрест, монограма, рюш, параф, рота, комма, власноручний знак нотарія чи писаря (прикладався для засвідчення написаного ними документа), вербальні формули побажань або констатації певної дії, менологема. До згаданих особливостей належать і печатки, що засвідчують акт і демонструють ті чи інші способи їх, тобто печаток, кріплення (аналіз цих способів нерідко проливає світло на походження самого акта).

Встановлення правильного читання рукописного тексту актів вимагає оволодіння палеографічними навичками. Під час читання треба розчленувати суцільне письмо на окремі слова, виділити прийменники і сполучники, розставити коми і крапки. Необхідно знати, що сполучник «а» часто визначав початок нового речення. Неправильно виділений прийменник або сполучник, неправильно поставлена кома або крапка призводять до перекручення змісту.

Дуже важливо знати географічні дані акта, щоб вірно визначити, в якій місцевості він написаний. Велику увагу під час читання акта необхідно приділяти його хронології. Старовинні акти XVI ст. писалися без позначення дати, яку необхідно визначити за непрямыми даними, іменами осіб, що тут згадувалися, часу їх життя та діяльності, відомих із літописів та інших документів, з фактів і подій, про які говориться в акті і які відомі історикам з різних джерел та ін. В актах, починаючи з XVI ст. до початку XVIII ст., дата розміщується в кінці тексту, а з початку XVIII ст. ставиться вже на початку акта.

Необхідно знати різні календарні стилі, що вживались у Росії і в Україні, для того щоб переводити дати на сучасний календарний стиль. Читаючи текст, потрібно вміти правильно розкрити скорочення низки стародавніх російських слів, титулів; вміти прочитати заголовки, написані в'яззю; знати буквені позначення цифр, оскільки в допетрівській Русі не знали арабської системи написання цифр із нулем. Читаючи акт, історик-дипломатист звертає увагу і на печатки на актах, для чого користується спеціальними прийомами сфрагістики.

Отже, дипломатичне вивчення актів починається з їх зовнішньої критики, для чого застосовуються спеціальні прийоми палеографії, хронології, історичної географії, сфрагістики, тобто залучається ціла низка спеціальних історичних наук. Усі зазначені прийоми дослідження зовнішньої сторони актів застосовуються лише до рукописних оригіналів. Оскільки в надрукованих публікаціях можливі неточності та помилки читання текстів, проведення з усією ретельністю їхнього зовнішнього дипломатичного вивчення неможливе.

Зовнішнє вивчення акта допомагає розв'язати питання про його оригінальність або підробку.

Аналіз внутрішньої форми документів починається з поділу реального тексту на статті, тобто завершені за думкою вислови, які можуть бути і простими, і складними реченнями. Поділ тексту на статті та дрібніші одиниці якраз і становить

процедуру, що називається інтерпретацією акта, тобто тлумаченням його буквального змісту, граматичної та дипломатичної структури. Об'єктом дипломатичного аналізу є також елементи статті, під якими розуміють певні мовні звороти, а в елементі виокремлюють дрібніші частки – характеристики. Прості статті можуть ділитися на елементи безпосередньо. Якщо один із підметів звороту має декілька означень, а присудок — декілька додатків, обставин чи ще одне поняття в ньому передано багаточленно, то звороти поділяються на відділення, що складаються з одного головного або декількох другорядних членів речення чи понять.

Серед елементів і характеристик актів розрізняють *реалії, формули, описи*. Під реаліями розуміють імена осіб і назви географічних об'єктів, а формули – це стійкі вислови, штампи, що переходять з одного документа в інший. Описи – це індивідуальні, а не типові вислови, які виникли через необхідність охарактеризувати особливі – такі, що не трапляються в попередніх текстах – поняття.

На основі великої кількості індивідуальних формулярів вибудовують абстрактний формуляр. Це передбачає розробку кожної статті. В її схему входить декілька рубрик однакового чи різного порядку, які відбивають її поділ на речення, звороти, елементи та характеристики. Абстрактний формуляр є зразком вивчення еволюції внутрішньої форми актів і слугує основою для створення своєрідної схеми, котра в хронологічному плані розкриває динаміку виникнення нових особливостей індивідуального формуляра (з урахуванням усіх актів досліджуваного виду, що збереглися до нашого часу).

Особливості дипломатичного аналізу джерел

Знання внутрішньої будови формулярів актів, їх класового змісту, встановлення типових структур кожної різновиду актів як публічно-правових, так і особисто-правових, дозволяють визначити справжні акти, фальсифіковані та підробні.

Для дипломатики має велике значення розкрити, в чиїх інтересах робилися підробки. Від феодальної епохи збереглися порівняно незначна кількість рукописних документів. З XI ст. до XVI ст. відомо не більш ніж 500 рукописних документів, а з XVI ст. до кінця XVII ст. зберіглося близько 15 000, зате від епохи капіталізму ми маємо багато мільйонів рукописних документів.

Незначна кількість рукописних документів феодальної епохи, природно, потребує докладного вивчення з виділенням підроблених і фальсифікованих документів, які не потрібні історично. Від феодальної епохи збереглася значна кількість підроблених актів. Дуже багато монастирів, бояр і поміщиків користувалися послугами майстрів підробок для забезпечення своїх майнових прав у тому разі, коли в них не було на це ніяких прав.

Не виявлені підробки публічно-правових актів використані істориком, завдають великої шкоди тим, що вигадані факти неминуче призведуть його до невірних узагальнень і висновків. Багато підроблених актів трапляються серед особисто-правових документів. Особливо часті підробки практикувались при кабальних записах, купчих, закладних, позичкових, межових тощо.

Підробки актів викриваються вивченням матеріалу, на якому написаний акт, мови, почерку.

До середини XX ст. вважалося, що в стародавній Русі (з XI ст. до середини XIV ст.) єдиним матеріалом для письма, що зберігся до наших днів, був пергамент – особливо вироблена теляча шкіра; що письменними були лише монахи і представники феодальної верхівки – князі, бояри та їхні канцелярські служиві люди. Але розкопки, проведені московським професором-археологом Арціховським у Новгороді в 50-х роках XX ст., відкрили значну кількість рукописів на бересті, писаних простими людьми – городянами Новгорода. Це свідчило, що письменність була поширена і серед простих людей. Берестяні рукописи – особисто-правові документи.

Публічно-правові акти, а частково й особисті акти, писались на пергаменті в XI–XIV ст. Справжній акт, написаний на пергаменті, повинен мати збіг палеографічних прикмет, характерних для свого часу.

Пергаментний акт повинен бути написаний уставом або півуставом і древньоруською мовою. Якщо ж пергаментний акт написано скорописом, яким почали користуватися з XV–XVI ст., і коли замість пергаменту документи писалися на папері, то така розбіжність палеографічних прикмет свідчить про наявність підробки. Отже, зовнішня критика акта дає надійні докази його підробки або оригінальності.

Потрібно мати на увазі, що пергамент не має зовнішніх рис свого часу. Відрізнити пергамент XI ст. від пергаменту XII і XIII ст. неможливо. Документи ж, написані на папері, мають низку зовнішніх відмітних ознак, що добре допомагають і датувати документи, і локалізувати їх за місцем написання.

Документи почали писати на папері з другої половини XIV ст., а з XVI ст. він як матеріал для письма стає загальнопоширеним.

В Україні акти писали в зошитах, які зберігалися в канцеляріях. Акти писали і на окремих, цілих, нерозрізаних аркушах. У Московській державі акти, як і всі інші документи, писали на склеєних по довжині аркушах. Такі аркуші для збереження згортались у трубку і називались згортками, або стовпцями. В канцеляріях папір різали по довжині на широкі аркуші для важливих актів і на вузькі смуги для звичайних, щоденних актів. Для копій актів, писцевих книг тощо вживали ще зошити й книжки.

Якщо роздивлятися на світло паперові документи XIV–XVIII ст., то можна бачити малюнки «водяних знаків» – філіграней. Це – своєрідні фабричні марки, що змінювалися з часом, а тому були для істориків надійним хронологічним визначальником часу виготовлення паперу. По філігранях можна навіть приблизно датувати і час написання акту, але при цьому

треба враховувати, що в Московській державі і в Україні в XV–XVII ст. папір був імпортований – з Італії, Франції, Голландії і Польщі. Приблизно від виходу з паперової фабрики до написання акта минало 5–10, а іноді і 25 років. За існуючими довідниками по філігранях Лаптева і особливо Лихачова, а для України – Каманіна й Вітвицької, можна легко знайти датування тієї або іншої філіграні.

Після виявлення підроблених актів дипломатичному аналізу підлягають справжні акти, що не викликають сумніву щодо їхньої оригінальності. Такий аналіз полягає у формальному структурному вивченні актів. Кожний акт складається з граматично закінчених речень, розділених при публікації крапками. Кожне закінчене, граматично ціле речення називається формулою або клаузулою, акта. Вся сума формул акта називається формуляром акта.

Необхідно мати на увазі, що почерк у російських та українських рукописних актах з часом змінювався. У великих міських центрах, де писалося багато документів, почерк змінювався значно швидше, ніж у провінціальних центрах і на селі, де цей процес проходив повільніше і почерк зберігав архаїчні риси.

Засоби засвідчення актів були різноманітні. Звичайно удільні та великі князі самі не підписували ніяких документів. Засвідчувались документи як підписами, так і прикладанням печатки, знаками хреста або монограмами, посиленням на свідків, а з кінця XV ст. – початку XVI ст. і підписами цих свідків, позначенням імені, прізвища того, хто писав акт, і підписами піддячого або дяка (звичайно на звороті акта по склейках стовпця).

В Україні засобом засвідчення оригінальності особистих актів було внесення їх повного або скороченого тексту в «городські», або «земські», книги, а на Русі – в записові книги, що зберігалися на місцях у «воеводских избах», в Москві – в наказах.

Важливу роль у встановленні оригінальності акта відіграє вивчення печаток на них. Печатки на актах, що заміняють іноді підписи, дістали значного поширення у XVI–XVII ст. За указом 1628 р. запроваджується обов'язкове підписання акта його учасниками, а через неписьменність одного або кількох учасників акта вказувалось, що за них мають підписуватись інші особи. В особистих актах до середини XVII ст. учасники акта прикладали свої власні печатки, державна печатка в таких актах не прикладалася. У 1699 р. прикладання печаток в актах припиняється, оскільки з цього року акти писалися на гербовому папері, і наявність на ньому надрукованого державного герба зробило зайвим прикладання печатки.

Проте з XVIII ст. печатки почали обов'язково прикладати на актах державного і міжнародного значення, а також на урочистих дипломах, що їх давала верховна влада приватним особам із затвердження будь-яких прав і привілеїв. У XVIII ст. поширюється звичай прикладання печаток російськими дворянами та українською шляхтою з особистими дворянськими гербами. Історику-дипломатисту під час вивчення актів XVIII ст. та для їх дипломатичного аналізу треба обов'язково знати геральдику, яка тісно пов'язана з сфрагістикою.

Дипломатика, таким чином, як одна з допоміжних історичних дисциплін є частиною історичного джерелознавства, що піддає критичній перевірці актові матеріали. Вона критично аналізує історичні акти, виробляє свої специфічні методи дипломатичного дослідження, які зводяться до їх структурного аналізу.

Дипломатичне вивчення актових матеріалів передає у розпорядження істориків старанно перевірені і досить певні історичні джерела, завдяки чому вони правильно висвітлюють історичний процес.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Замлинський В. О., Дмитрієнко М. Ф., Балабушевич Т. А. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник. Київ, 1992. 324 с.
2. Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни. Луцьк. 2015. 424 с.
3. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни : короткий курс. Київ. 1963.
4. Горохівський П. І. Спеціальні історичні дисципліни : курс лекцій : навчальний посібник для студентів денної форми навчання. Умань. 2011.
5. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. Київ, 2008.

Додаткова література

6. Дашкевич Я. Р. Стан і завдання української дипломатики // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Київ, 1968. С. 30–42.
7. Купчинський О. А. До питання про характеристику формуляра рукописних документів Середньовіччя. *Архіви України*. 1974, № 6. С. 15–21.
8. Мицик Ю. А. Про видання «Українського жіночого дипломатарія доби Гетьманщини». *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2000. Ч. 5. С. 68–75.
9. Проценко Л. А. Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін. *Історичні джерела та їх використання*. Київ, 1964. С. 22–31.
10. Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) Метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог – Львів, 2002. 304 с.
11. Купчинський О. А. До питання про характеристику формуляра рукописних документів середньовіччя. *Архіви України*. 1974. № 6. С. 12–20.

12. Купчинский О. А. О некоторых вопросах датировки средневековых документов на основе их содержания. *Советские архивы*. 1976. № 3. С. 79–83.

13. Купчинський О. А. Из спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії галицько-волинських земель XIII – першої половини XIV століть. *Записки НТШ. Т. ССXXXI*. Львів, 1996. С. 44–108.

14. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинської держави. Львів, 2004. 1034 с.

15. Лаппо-Данилевский И. Очерк русской дипломатики частных актов. Санкт-Петербург, 2007. 135 с.

16. Швецова-Водка Г. М. Типологія документа: навч. посібник для студентів ін-тів культури. Київ, 1998. 80 с.

17. Кушнарченко Н. Н. Документоведение: учебник. Київ, 2003. 460 с.

Словник термінів

(за Г. В. Бондаренко Спеціальні історичні дисципліни.

Луцьк, 2015)

Аверс – лицевий бік монети, медалі, жетона.

Акант – архітектурна прикраса у вигляді стилізованого листя та стебел рослини з аналогічною назвою (інакше – «ведмежа лапа»); часто трапляється в різних видах барокового орнаменту.

Акція – цінний папір, що його випускає акціонерне товариство як свідоцтво участі її (акції) власника в капіталі акціонерного товариства, і що дає право власникові на отримання певної частини прибутку цього товариства у вигляді дивідендів.

Алонж – біле поле бони без тексту, крім номіналу й номера; звичайно має портретний водяний знак.

Асигнації – російські паперові гроші, уперше випущені в 1769 р. за Катерини II для покриття витрат на війну з Туреччиною. У 1813 р. були замінені на державні кредитні білети. Анульовані в 1849 р.

Банкнота – паперовий грошовий знак, основний вид готівкових грошей.

Білон – низькопробне срібло; неповноцінна монета малого номіналу.

Бони – предмети боністики (у ширшому значенні – нумізматики):

а) боргові зобов'язання, що використовуються як купівельний і платіжний засіб (акції, векселі, облигації тощо);

б) паперові грошові знаки – розмінні гроші дрібної вартості;

в) паперові грошові знаки, що вийшли з обігу та стали предметами колекціонування;

г) металеві бони – внутрішня кредитна валюта, що випускали в обіг кооперативи, торгові фірми, каси релігійних общин, окупаційні війська тощо.

Боністика – тісно пов’язана з нумізматикою; вивчає паперові грошові знаки та бони як історичні документи.

Боратинка (солід, шеляг) – дрібна мідна монета Польщі та Литви; карбувалася в 1659–1666 рр. за Яна Казимира; випускалася двох видів: коронна (польська) і литовська. Часто трапляється в скарбах.

Вексель – письмове боргове зобов’язання строго встановленої законом форми, що видає позичальник кредитору та яке дає кредитору беззаперечне право вимагати з позичальника сплати до певного терміну суми грошей, зазначеної в векселі.

Різновиди векселів:

- простий: зобов’язання позичальника на ім’я кредитора;
- перевідний (тратта) – письмовий наказ кредитора позичальнику виплатити певну суму грошей третій особі;
- комерційний – вексель, що видається під заклад товарів;
- казначейський – вексель, що його випускає держава для покриття бюджетних витрат.

Водяні знаки – знаки, нанесені спеціальним валиком на папір, призначений для друкування паперових грошових знаків; служать засобом захисту автентичності випущених паперових грошей.

Волюта – орнамент у вигляді завитка, спіралі.

Геральдика (гербознавство) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає герби, їх складання, тлумачення.

Гривна – вагова, грошово-вагова та грошово-лічильна одиниця Древньої Русі та інших слов’янських земель. Назва походить від прикраси із золота або срібла, яку носили на шиї (на загривку). Розрізняють київські, новгородські, чернігівські гривни.

Гурт – ребро монети. Різновиди гуртів: рубчастий – візерунковий, шнуроподібний, сітчастий, пунктирний, гладкий. Із 1798 р. на гурті позначали пробу металу; з 1810 р. – лігатурну вагу монети; з 1886 – вміст чистого срібла й ініціали монетних майстрів.

Девіз – напис або емблема на гербі, щиті; вислів, що виражає провідну ідею.

Допоміжні нумізматичні експонати – збірне поняття, що означає сукупність предметів, які можуть експонувати на нумізматичній виставці як матеріально-технічну основу монетної справи: монетні таблиці, монетні документи (монетні закони, монетні конвенції); предмети, необхідні для виготовлення, перевірки та зберігання монет (монетні каси, монетні ваги, шкатулки для монет, копилки, калитки, гаманці, знаряддя чеканки, монетні штемпелі, інструмент різьбяр штемпелів, мішечки для монет, упаковки для скарбів); предмети, що ілюструють використання монет не за призначенням, а лише як прикраси (дукачі, намисто, брошки), для виготовлення монетних кубків, для прикрашання холодної зброї тощо.

Донативні (подарункові) монети – монети, що карбували не для випуску в обіг, а для роздачі їх членам імператорської родини, різним особам у зв'язку з якою-небудь пам'ятною подією.

Емісія – випуск в обіг грошей і цінних паперів; здійснюється державою або під її контролем.

Емітент – установа або підприємство, що проводить емісію.

Жетони – тимчасові металеві гроші, що їх випускають місцеві органи влади, установи, підприємства.

Знак монетного двору – нанесені на монету маленькі літери або знаки, що служили символами монетних дворів і монетних майстрів.

Каури – раковина морського молюска; в безмонетний період заміняли гроші на північно-західних руських землях. Трапляються в похованнях у формі своєрідних скарбів. У Росії були відомі під назвами «умовка», «жуковина», «жерновка», «змійна головка». Каури мали невелику вартість; для торгівельних операцій їх потрібна була велика кількість, тому їх нанизували на шнурки та складали в мішки.

Картуш – декоративне обрамлення написів, гербів; трапляється на багатьох монетах і медалях епохи Відродження, бароко та рококо як декоративний елемент, часто у вигляді не до кінця розгорнутого сувою.

Колекція – систематичне зібрання предметів (монет; нагородних знаків; значків із певної тематики тощо), які мають наукову, художню, історичну цінність.

Купон – частина цінного паперу (облігації або акції), що відрізається від нього та передається замість розписки під час отримання процентів або дивідендів.

Кліна – будь-яка монета некруглої форми; можуть бути чотирикутні, прямокутні, шести- та восьмикутні, ромбічні, овальні, грушоподібні, брелкові (з отвором), дельфіноподібні; у вигляді рубленого прута (пруток).

Легенда – сукупність усіх написів на монетах (слова, скорочення, окремі літери). Різновиди: кругова; на празьких грошах – кругова подвійна (зовнішня та внутрішня); рядкова (може бути в поєднанні з круговою); дугоподібна; гуртова (випукла й увігнута).

Лігатура – домішка металів (напр., срібла до золота або міді до срібла) для надання сплаву більшої твердості або для його здешевлення. Вміст лігатури в сплаві визначається пробою. Лігатуру застосовують під час чеканки монет, виготовлення ювелірних виробів тощо.

Меандр – геометричний орнамент у вигляді ламаної або кривої лінії з завитками.

Медаль – відзнака у вигляді металевого круга, ромба, овала тощо з певним рельєфним зображенням і написом, якою нагороджують за бойові або трудові заслуги, за досягнення в науці, культурі, за багатодітність; відзнака, яку випускають на згадку про певну подію.

Медальєр – спеціаліст із виготовлення форм для відливки та штемпелів для чеканки медалей, монет, плакеток. На пам'ятних

(комеморативних) медалях медальєри часто ставлять свої ініціали або повні імена.

Медальєрне мистецтво – мистецтво виготовлення медалей, плакеток, жетонів, монет; належить до сфери малої пластики, різновид скульптурних виробів малих форм.

Мінцмейстер – начальник монетного відділення на монетному дворі; чиновник, який відповідає за монетне виробництво. На монети наносять знаки мінцмейстерів (ініціали).

Монета – зливok металу певної форми, ваги, проби та вартості, що служить узаконеним засобом обігу. Назва «монета» походить від імені богині Юнони Монети (наставниці), храм якої розміщений на Капітолії в Римі. Металеві гроші, що чеканили на монетному дворі при храмі Юнони Монети почали називатися в Римі, а пізніше – і в інших країнах, монетами.

Монетний двір – державне підприємство, де чеканять металеві монети, виготовляють ордени, медалі, інші знаки.

Монограма – сплетення початкових літер імені та прізвища у вигляді вензеля.

Надкарбування – круглий, овальний, трикутний або багатокутний знак, наштампований на монету переважно на лицевий бік у вигляді гербових символів, чисел або літер. Означає зниження, підвищення або підтвердження вартості, позначення нового номіналу або гарантію законності цієї грошової одиниці в межах певної території, знак власності (тамга).

Номізма – первинно грецька загальна назва грошей; у пізньо –римський і візантійський періоди – назва будь-якої золотої монети; у VIII–XII століттях – назва візантійського золотого соліда.

Номінал – позначення вартості на монетах і банкнотах. Номінальна вартість відрізняється від матеріальної вартості (вартість матеріалу), курсової вартості (вартість на міжнародному валютному ринку), колекційної вартості.

Нумізматика – наука про монети. Об’єктом вивчення нумізматики є товаро-гроші (окремі монети та монетні скарби), паперові гроші, бони, ордени і медалі, жетони, значки та знаки.

Облігація – вид цінного папера (боргового зобов’язання), за яким її (облігації) власнику виплачуються щорічний дохід у вигляді наперед визначеного плаваючого проценту до номінальної вартості облігації; прибуток за облігаціями може виплачуватися у вигляді виграшів, що розігрують у спеціальних тиражах.

Орден – почесна нагорода (державна або відомча) за особливі заслуги.

Патина – зеленувато-коричневий наліт, тонка плівка, що утворюється на монетах із міді та бронзи в наслідок окислення під дією часу; часто є свідченням автентичності монети.

Перекарбування – процес придання відкарбованій монеті нового зображення посередництвом іншого штемпеля в основному під час зміни правителя.

Проба – вміст чистого дорогоцінного металу в сплаві, з якого виготовляють монети, ордени, медалі, ювелірні вироби.

Пруф – найвища якість чеканки монет, що передбачає абсолютно рівну, дзеркальну поверхню поля і, переважно, матовий малюнок рельєфу; використовується зазвичай для випуску колекційних монет.

Раппорт – частина візерунка, що повторюється з певним інтервалом.

Реверс – зворотний бік монети, медалі, жетона.

На реверсі монет найчастіше позначають номінал та інші пояснювальні тексти; жетонів – тексти; орденів та медалей – номери, знаки емітента.

Рельєф – випукле зображення на площині.

Сентенція – вислів повчального характеру.

Символічні та декоративні елементи на монетах, медалях:

– лавр, лаврова гілка, вінок – символ перемоги, слави;

- дуб, дубова гілка – символ сили;
- колоски, злаки, плоди – символ достатку;
- лев, орел – символ влади, сили; улюблені геральдичні знаки всіх часів і народів;
- корона – знак монаршого титулу;
- хрест – символ християнства; в гуртових легендах часто служить початковим або роздільним знаком; у геральдиці використовують понад 200 різновидів хрестів.

Скарб – певна сума грошей у вигляді металевих монет, інших цінних (часто археологічних) предметів, захована в землю, в дуло дерева, під фундамент будинку.

Скарб в упаковці – скарб у глиняній посудині, шкатулці, загорнутий у тканину, шкіру тощо.

Співвідношення осей – схема розташування зображень і написів на лицевому та зворотному боках монети, а також надкарбування щодо основного карбування: ↓↑

Перша стрілочка – зображення лицевого боку, друга – зворотного.

Сфрагістика (сигілографія) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає печатки.

Тамга – знак власності в родовій спільноті монголів; у нумізматиці – круглий, овальний, трикутний або багатокутний знак, наштампований на монету (переважно на лицевий бік), у вигляді гербових символів, чисел або літер. Означає зниження, підвищення або підтвердження вартості, позначення нового номіналу або гарантію законності певної грошової одиниці в межах певної території.

Фалеристика – спеціальна історична дисципліна, що вивчає історію орденів, медалей, відзнак. Колекціонування нагрудних значків, знаків, відзнак, жетонів.

Філігрань – водяний знак на папері; папір із водяними знаками.

Навчальне видання

Лобко Наталія Вікторівна

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Конспект лекцій
для студентів спеціальності
032 «Історія та археологія»
денної форми навчання

Відповідальний за випуск С. І. Дегтярьов
Редактор Н. М. Мажуга
Комп'ютерне верстання Н. В. Лобко

Підписано до друку 09.11.2021, поз. 132.
Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 12,79. Обл.-вид. арк. 12,32. Тираж 5 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007.